

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
**«ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» В
РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ (НА ПРИКЛАДІ
РОВЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)»**

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Шунькова Галина Михайлівна

Керівник - доктор історичних наук,
професор Яремчук Віталій Петрович

Рецензент – доктор історичних наук,
професор Кулаковський Петро
Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № __ засідання кафедри історії від _____ 2022 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ І ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В ОБЛАСТІ	8
<i>Висновки до 1 розділу.</i>	29
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА РОВЕНЩИНІ: ОФІЦІЙНА ВЛАДА І ЗАРОДЖЕННЯ ОПОРУ СИСТЕМІ (1985 – 1989)	33
<i>Висновки до розділу 2.</i>	49
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ОБЛАСТІ В ПЕРІОД СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (1990 - 1991)	52
<i>Висновки до розділу 3.</i>	69
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	78

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В сучасних умовах російсько-української війни, актуальними в історичній науці є дослідження, націлені на об'єктивний аналіз і відтворення історичних подій середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Цей період увійшов в історію під назвою «перебудова» і закінчився звільненням України від комуністичного ярма та відновленням її незалежності. Соціально-економічна та політична криза в УРСР, утворення перших громадських організацій, діяльність Народного Руху України, перші демократичні вибори – ці проблеми становлять головний зміст тієї переламної епохи, які достатньо добре досліджені істориками у всеукраїнському масштабі.

Актуальність теми роботи полягає у спробі комплексно висвітлити регіональний вимір політики горбачовської «перебудови», фокусуючи територіальні межі до рівня області. Дослідження охоплює економічні та політичні процеси, які відбувалися під впливом ініційованих кремлівським керівництвом реформ на території Рівненської області (до 1991 р. – Ровенська область). Це дасть можливість простежити за стрімкими змінами, які привели за шість років до колапсу СРСР та утворення на теренах колишньої радянської імперії нових держав, в т.ч. України, так би мовити «знизу», краще збагнути природу і специфіку становлення нашої незалежності.

Історія вивчення теми. Історію дослідження даної теми буде логічно розділити на ті праці, які стосуються економіки і соціальної проблематики, та ті, в яких розглянуто політичну ситуацію – в УРСР, її західних землях та Ровенській області. Серед істориків економіки, до чиїх праць ми зверталися під час написання роботи, варто виділити монографії Л. В. Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000) та В. М. Даниленка «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії», а також колективну працю «Економічна історія України». Оскільки, на території Рівненської області відбувалися, як республіканські, так загальносоюзні процеси та реформи, а промислово-виробничий комплекс

СРСР був зв'язаний між собою. Праці вище названих істориків дозволяють краще зрозуміти природу кризової ситуації в економіці, її витoki, а також прорахунки, які були допущені радянським керівництвом, як до «перебудови» в 60-70 рр. ХХ ст., так і в самому процесі реформування.

«Перебудову» в західному регіоні УРСР детально дослідив доктор історичних наук В. І. Чура в монографії «Останній комуністичний експеримент. Перебудова народногосподарського комплексу західних областей УРСР на зламі 80-90 рр. ХХ ст.». Автором було опрацьовано величезний масив джерел, статистичні збірники, компартійні звіти та робітнича преса всіх семи західних областей середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Зокрема, історик пише що територіально-виробничий комплекс Рівненської області посідав третє місце в регіоні після Львівської та Волинської областей. Також цінними матеріалами для вивчення проблеми є статті В. І. Чури «Житлове забезпечення мешканців західних областей УРСР на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст.» та «Фінансове становище Рівненського обласного комітету КПРС-КПУ в умовах розгортання національно-демократичного руху наприкінці 80 - початку 90-х рр. ХХ ст.».

Політичну ситуацію, яка склалася на заході України, детально проаналізував О. Муравський в праці «Західні землі України: шлях до незалежності». Хоча, автор більше концентрується на Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях, монографія дозволяє порівняти соціальну активність населення цілого регіону, включаючи Рівненську область.

Особливий науковий інтерес викликає доробок рівненського історика І. Демянюка, головною темою його досліджень є відродження національної символіки на Рівненщині. В монографії «Ми вище прапор підійmemo. Нарис історії боротьби за українську національну символіку на Рівненщині. 1988 – 1991 роки» розглядаються конкретні методи і форми боротьби за українську символіку членами обласних організацій ТУМ та НРУ. Для дослідження становлення НРУ в м. Острог та околицях важливою є стаття засновника

місцевого осередку Руху М. Бендюка «Історія Народного Руху України на Острожчині».

З професійних істориків найбільш комплексно процес становлення, розвитку та еволюції НРУ на Рівненщині дослідив Ю. Шушкевич, у 2017 році він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Народний Рух України на Рівненщині в 1989-1998 рр.», на сьогоднішній день – це єдина кандидатська дисертація, яка присвячена цій темі.

Мета роботи полягає у встановленні змісту, сутності і наслідків радянських реформ останньої доби існування СРСР на прикладі одного з регіонів тогочасної УРСР – Ровенської області. Для реалізації визначеної мети поставлено **завдання**:

- проаналізувати проведення в області економічних реформ доби «перебудови»;
- дослідити соціальні результати соціальних змін та їхній вплив на соціальну ситуацію на Рівненщині;
- охарактеризувати створення та діяльність місцевих осередків «неформальних» організацій;
- висвітлити позицію компартії та місцевої преси щодо них;
- з'ясувати роль громадських організацій та місцевих осередків загальноукраїнських політичних рухів і партій краю у становленні і здобутті незалежності України.

Об'єктом роботи є соціально-економічні та політичні зміни останнього періоду радянської історії (1985 – 1991 рр.), а її **предметом** – регіональний контекст цих перетворень на прикладі тогочасної Ровенської області.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Ровенської області УРСР.

Хронологічні рамки дослідження період горбачовської «перебудови» 1985 – 1991 рр.

Джерельну базу роботи становлять:

- документи РРО НРУ та рівненської філії УГС з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ), а саме інформаційні повідомлення

РРО НРУ та УГС, резолюції мітингів, установчих зборів, агітаційні листівки національно-демократичних сил.

- джерела особового походження. Цінними є спогади М. Поровського, народного депутата та один з батьків-засновників РРО НРУ. Він написав повість-спогад «Тільки РУХом життя і обіймеш...» та книгу «За вашу і нашу волю : литовський Саюдіс та НРУ за перебудову в боротьбі за незалежність». Вагомий внесок в дослідження історії Руху вніс О. Новак, свої спогади про пережиті події він виклав в повісті «Відлуння минулих літ». Попри зрозумілий суб'єктивізм та емоційне забарвлення розповіді, викладаючи своє бачення ситуації автори дотримуються хронології та по черговості подій.
- обласна та районна преса. Так, як приклад обласної газети нами було використано газету – «Червоний прапор», районної – Острозька районна газета «Зоря комунізму» («Життя і слово»). Дослідження комуністичної преси дозволяє проаналізувати наративи, які просували заангажовані видання, прослідкувати настрої суспільства та в кінцевому варіанті еволюцію поглядів редакцій газет на ситуацію, що склалася.
- періодика, яка виходила і продовжує виходити вже в незалежній Україні. Зокрема, нові матеріали та інтерв'ю з учасниками Руху публікують місцеві газети: «Вільне слово», «Надслучанський вісник», «Рівненщина історична», тощо.

Методологічну основу становлять загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Із загальнонаукових нами були використані методи аналізу та синтезу, дедукції та індукції. З спеціально-історичних: порівняльно-історичний метод, ретроспективний, проблемно-хронологічний. Також було використано методи класифікації, узагальнення, статистичний тощо. Головними принципами під час написання наукової роботи були принцип історизму, системності, наукової всебічності та об'єктивності. Зазначені методи і принципи дають можливість повною мірою, об'єктивно і послідовно розкрити поставлену мету.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше було комплексно досліджено економічні та політичні явища і процеси, які відбувалися на території Рівненської області у 1985 – 1991 рр. До цього часу подібних наукових розвідок у вітчизняній науці не було.

Практичне значення роботи полягає в тому, що зібраний та систематизований матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані в подальшій загальній науковій розробці проблеми, а також при написанні узагальнюючих та спеціальних досліджень.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти заявленої теми були висвітлені в «Острозькому краєзнавчому збірнику» за 2022 р. в статті «Утворення і діяльність осередку НРУ на Острожчині (1989 – 1991) (за матеріалами районної газети «Зоря комунізму»/«Життя і слово»)). А також на університетській «XXVII науково викладацько-студентській конференції» 16 – 20 травня 2022 р. в доповіді «Історіографічні та джерелознавчі аспекти у вивченні НРУ на Рівненщині в 1989 – 1991 рр.».

Структура роботи. Обсяг та структура роботи зумовлені змістом, метою та завданнями дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини та висновків, списку використаних джерел та літератури (105 позицій). Загальний обсяг роботи – 86 сторінка, з яких основний текст становить 79, а список використаних джерел та літератури 8 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СПРОБИ ГОСПОДАРСЬКИХ РЕФОРМ, ЕКОНОМІЧНИЙ ЗАНЕПАД І ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ

До середини 80-х років ХХ ст. «народногосподарський комплекс» Радянського Союзу дійшов у досить жалюгідному стані. Величезна кількість реформ, проведених компартапаратом протягом усієї історії СРСР, приносили лише незначне покращення економічного стану країни. На зламі 60 – 70 рр. в економічному та соціальному розвитку держави з'явилися загрозові ознаки кризи. Наприклад, темпи зростання національного прибутку у восьмій п'ятирічці (1966 – 1970 рр.) становили 41%, у дев'ятій (1971 – 1975 рр.) – 28%, у десятій (1976 – 1980 рр.) – 17%. В другій половині 80-х рр. ситуація погіршилася настільки що частка СРСР у світовому ВВП впала до 14,7%, тоді як у США навпаки зросла до 28,5%¹.

В таких умовах запровадження нової хвилі соціально-економічних та політичних реформ було черговою спробою реанімувати державу, але а ж ніяк не переосмисленням її моделі в цілому. Новий курс на «перебудову» проголошений генеральним секретарем М. Горбачовим 23 квітня 1985 р. на пленумі ЦК КПРС, передбачав введення в життя радянської людини дозовані та контрольовані владою демократичні процеси, покликані зменшити рівень невдоволення та соціальної напруги в суспільстві. Основний зміст реформ полягав у підпорядкуванні виробництв суспільним потребам, підвищенні ефективності праці та якості товарів і послуг, оновленні шляхом впровадження досягнень науко-технічного прогресу, зацікавленості працівників в результатах праці, самоуправління тощо.

УРСР, як друга за господарським потенціалом частина держави, у повній мірі відчула на собі неефективність радянської системи господарювання. Хоча територія України, складала всього 2,7% території Радянського Союзу, на неї припадало 17% всього промислового виробництва держави та тринадцять енергоблоків. Тут вироблялося понад 90% тепловозів, близько 50% металургійного оснащення та вантажних вагонів, приблизно 30%

¹ Чура В. І. Останній комуністичний експеримент: Перебудова народногосподарського комплексу західних областей УРСР на зламі 80-х – 90-х рр. Львів: Ліга-Прес, 2012. С.20.

електромашин та обладнання для тваринництва, 20% хімічного устаткування. Україна продукувала близько 40% усієї радянської сталі, 34% вугілля, 15% чавуну, 20% продукції машинобудування, таким чином за національним продуктом вона була на одному рівні з провідними країнами Західної Європи². Однобічна орієнтація промисловості на товари групи «А» призвела до забруднення території республіки відходами мінерально-сировинного комплексу вдесятеро інтенсивніше, ніж у Радянського Союзу загалом.

Чільне місце серед семи областей Західної України посідала Львівщина, позаяк вона сконцентрувала ключовий виробничий потенціал регіону. Наступними, згідно із величиною ТВК, йшли Волинська, Ровенська, Івано-Франківська, Тернопільська, та Чернівецька області. Загальна питома вага західних областей УРСР на республіканському тлі у економічній площині подекуди налічувала 25%.³

Ровенська область (з червня 1991 р. – Рівненська область) була утворена, як і Волинська та Львівська, – 4 грудня 1939 року. Її площа становила 20,1 км. кв. де проживало 1170 тис. осіб, що складало відповідно 3,3% та 2,3% на республіканському тлі.⁴ На її території розташовувалось 15 районів, 10 міст, 18 селищ, 303 села та 699 сільських населених пунктів. До районів із найбільшою кількістю населення належали Сарненський (97,7 тис. жителів), Рівненський (85,2 тис.), Костопільський (65,4 тис.), Здолбунівський (64,2 тис.), Володимирецький (64 тис.). Серед великих міст Дубно (41,7 тис. мешканців) та Кузнецовськ (34,9 тис.).⁵

Обласний центр – м. Ровно (Рівне) налічувало 240,3 тис. жителів і було найбільшим в області. Його площа складала 28 км. кв., на якій зосереджувалось 55 підприємств та організацій. Вони продукували електроенергію, рідкий азот, мінеральні добрива, лакофарбувальні матеріали, цемент, взуття, швейні вироби, трикотаж тощо. Обласний виробничий

² Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 21.

³ Там само. С. 332.

⁴ Чура В. І. Житлове забезпечення мешканців західних областей УРСР на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2015. Вип. 12. С. 118.

⁵ Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 53.

комплекс об'єднавав 176 промислових підприємств. Це підприємства електроенергетичної, паливної, нафтохімічної, машинобудівної, деревообробної, будівельної, легкої та харчової галузей. Серед них такі як РАЕС, «Ровноазот», «Облагробуд», «Ровнопромбуд» тощо.

Сільське господарство Рівненщини зосереджувалося у 262 колгоспах, 46 радгоспах та 37 сільськогосподарських підприємствах. Область традиційно вирощувала картоплю, зернові культури, цукрові буряки, овочі та фрукти, а також займалась виробництвом м'ясо-молочної продукції. Найбільше посівних площ відводилось під посів зернових 296,1 тис. га., найменше 9,6 тис. га. – під овочі⁶.

З кінця 60 – початку 70-х рр Рівненська область переживала стагнаційні процеси. Добові показники виробництва найважливіших видів продукції області із 1970 р. скоротилися: електроенергії на 0,13 млн. квт., фарбувальних матеріалів – на 2,3 т., цементу – на 77 т.⁷ Серед виготовлення основних видів продукції харчової промисловості на душу населення у порівнянні з 1975 р. найпомітніше скоротилося виробництво цукру – на 19,8 кг., м'яса – на 0,1 кг., консервів – на 7 банок. Тому, споживання основних видів продукції харчування знижується досить суттєво. Наприклад, що стосується вживання м'яса, воно зазнало скорочення на 3,4 кг. на душу населення, молока – на 15,6 л., овочів – на 12,2 кг⁸. Це – наслідок незадовільного становища сільськогосподарського виробництва.

Негативну динаміку демонструвало також вирішення житлового питання, якщо за роки дев'ятої п'ятирічки (1971 – 1975 рр.) було введено в дію житла в кількості 2187 тис. м. кв., десятої (1976 – 1980 рр.) – 2045 тис. м. кв., одинадцятої (1981 – 1985 рр.) – 1470 тис. м. кв. Таким чином темпи житлового будівництва від 1971 р. впали приблизно на 717 тис. м. кв.⁹

⁶ Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 65.

⁷ Костишин Е. Соціально-економічне становище західних областей УРСР напередодні перебудови. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії/ гол.ред. Р. Постолювський*. Рівне:РДГУ, 2014. С. 67.

⁸ Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 41.

⁹ Там само. С. 43.

«Оздоровлення» економіки М. Горбачов розпочав з чергової спроби оздоровити населення держави. Тому, у травні 1985 р. була прийнята постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму». Вона передбачала суворі покарання, а ж до звільнення з роботи, за вживання спиртних напоїв в робочий час, та навіть після роботи. Відбулося різке скорочення виробництва і продажу не лише горілки, а й виноградних, плодово-ягідних вин, пива. Впроваджувалися талони на купівлю спиртних напоїв, а торгівля ними дозволялася лише з 14-ї години¹⁰. Виробництва, які спеціалізувалися на випуску виноградних та плодово-ягідних вин мушили різко перепрофільовувати свою роботу на випуск безалкогольних напоїв, соків, солодкої води, солодошів тощо.

Так Дубнівський та Ровенський винзаводи (пізніше Ровенський завод безалкогольних напоїв) були змушені освоїти випуск майонезу. На Червоноармійському та Млинівському винзаводах та Сарненському заводі продтоварів винні цехи переобладнали для випуску соків в пляшках. На Костопільському заводі продтоварів були розширені виробничі площі по випуску кондитерських виробів і освоєно такі нові види продукції, як «Лукум фруктовий», «Арахіс у цукрі», «Миндаль пікантний» тощо. З метою збільшення випуску безалкогольних напоїв на підприємствах облхарчопрому розширено асортимент і освоєно нові види напоїв, таких, як «Тархун», «Східний», «Золотистий», «Бджілка». Було розширено асортимент консервованих соків. На Володимирецькому крохмале-патоковому заводі освоєно випуск брикетованих сухих кисілів, які раніше завозилися на прилавки магазинів з інших областей¹¹.

Такі різкі зміни в спеціалізації виробництва часто вимагали додаткових ресурсів, як от наприклад побудови нових цехів. Головний інженер Ровенського заводу безалкогольних напоїв Сергієнко С. П. в інтерв'ю обласній газеті «Червоний прапор» поскаржився на темпи будівництва нового цеху для

¹⁰ Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 44.

¹¹ Симон. І. Нові види продукції. Червоний прапор. 1986. 1 лютого. С 3.

випуску безалкогольних напоїв: «Безперечно, закінчення будівництво нового цеху проектною потужністю 500 тисяч декалітрів на рік дасть можливість безперебійно забезпечувати місто безалкогольними напоями. Проте, хоча будівництво розпочата ще з весни минулого року (1985 р.), але темпи, яким його веде ремонтно-будівельне управління «Поділлярембуд», не дають підстав говорити, що цех скоро стане до ладу».¹² А цех плодOPEREROBKI Корецького заводу продтоварів через перепрофілювання змушений був втричі скоротити обсяги заготівель урожаю плодОВИХ ДЕРЕВ¹³.

В результаті антиалкогольної кампанії з 1986 р. споживання спиртних напоїв в Україні знизилося порівняно з 1984 р. майже у два рази. Проте, реформа принесла двоякий ефект. Поруч з позитивними показниками: зменшенням рівня смертності, травм на виробництві, зниження загального рівня злочинності та зростання тривалості життя. Були і негативні, а саме за даними голови Ради міністрів СРСР М. Рижкова, бюджет у 1985 р. недоодержав 60 млрд руб. прибутку порівняно з планом. Голова українського уряду В. Масол оцінював недоодержаний прибуток в Україні в 10 млрд руб¹⁴.

Високі ціни спиртних напоїв, суворі адміністративні санкції за самогонваріння штовхнули частину алкоголіків, що спилися у «благородні чорнильні часи», до прилавків з парфумерією та побутовою хімією. Газета «Червоний прапор» відреагувала на це статтею «Синьоносі «цінителі» парфумів», де висвітлювалася проблема «парфумерного алкоголізму»¹⁵. Як замітники горілочаних виробів алкоголіки почали використовувати одеколон «Ромашка» та туалетну воду «Освіжаюча».

Окрім алкоголізму нових обертів набрали також токсикоманія та наркоманія. Свідченням цього є Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 серпня 1987 року про внесення зміни в ряд законодавчих актів, в тому числі в Кримінального кодексу і Кодексу про адміністративні правопорушення та

¹² Лічман І. Друге народження заводу. Червоний прапор. 1986. 9 липня. С. 3.

¹³ Даниленко І. Куди котитися яблучку?. Червоний прапор. 1986. 24 вересня. С. 2.

¹⁴ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 501.

¹⁵ Дендюк Л. «Синьоносі «цінителі» парфумів». Червоний прапор. 1988. 27 березня. С. 3.

Закон про охорону здоров'я. Згідно цих змін на території республіки категорично заборонялося сіяти мак і коноплі, це адміністративне правопорушення каралось штрафом від 20 до 100 карбованців, а у разі повторного затримання передбачалася кримінальна відповідальність¹⁶.

Заступник прокурора області Л. В. Калаур в інтерв'ю газеті «Червоний прапор» наводить статистику притягнутих до кримінальної відповідальності за наркоманію в м. Ровно: у 1984 р. кількість правопорушників становила 26 осіб, у 1986 р. – 45, а в 1987 р. – 18 осіб.¹⁷ За посів та вирощування маку в 1988 р. до адміністративної відповідальності були притягнуті 158 жителів Острозького району, ще 7 були оштрафовані за статтею 44-ю Адміністративного кодексу СРСР за незаконне придбання (зберігання) наркотичних речовин в невеликих кількостях, а також вживання наркотиків без медичного призначення.¹⁸

Ще одне явище, яке намагалася викоринити «перебудова» були постійні крадіжки на підприємства та виробництвах. В обласній та районній пресі розгорнулися цілі кампанії по викриттю, так званих, «несунів». 1 липня 1986 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами». До «нетрудових» відносилися всі доходи, які були здобуті людиною не в державному виробництві, що охоплювало не лише розкрадання, хабарництво, спекуляцію, а й загалом будь-який прояв підприємницької діяльності.

Особлива увага приділялась розкраданню та марнуванню паливно-енергетичних ресурсів. Причинами марнотратства природнього газу в осінньо-зимовий період ставили відсутній облік витрат, несправні котельні, погана ізоляція трубопроводів тощо. Чимало котельнь використовувалось з низьким коефіцієнтом навантажень. Зокрема, котельня станції технічного обслуговування легкових автомобілів № 1, маючи потужність 4 гікакалорії на годину, експлуатувалась з підключеною потужністю 0,9 гікакалорій на годину.

¹⁶ Коташевський О. «Про «макові» закони. Червоний прапор. 1988. 14 лютого. С. 2.

¹⁷ Левицький В. Які закони писані для наркоманів. Червоний прапор. 1988. 8 червня. С. 4.

¹⁸ Павловський М. Проти зла – громадою. Зоря комунізму. 1989. 1 квітня. С. 3.

До неї прибудована котельня автобази тресту «Поліссяводбуд» потужністю 2,6 гігакалорій на годину, яка «віддає» корисного тепла тільки 0,66 гігакалорій на годину. Лише на 25 – 30% використовувалися потужності котельнь Ровенського авторемзаводу, головного підприємства об'єднання «Ровнодерев»¹⁹.

Водіїв колгоспного та виробничого транспорту регулярно викривали у використанні автомашин на свій власний розсуд, у позаробочий, а інколи і в робочий час. Отримувати додатковий не санкціонований заробіток працівникам вдавалося, як на товарах так і на послугах. Так, водії рейсових автобусів не облічували пасажирів. На станції технічного обслуговування № 1 в обласному центрі автомобілі обслуговували поза чергою за додаткові гроші. Рейдова комісія також виявила на станції машини, які не були зареєстровані в столі замовлень та приховані деталі²⁰.

Причиною марнотратства, відсутності обліку та контролю за витратами нафтопродуктів, часто ставали примітивні методи заправки автомашин та сільськогосподарської техніки. Так, у колгоспі ім. Котовського у 1985 р. було перевитрачено 7,6 тонн дизельного палива та 1,5 тонн бензину. Автомобілі тут заправляли з відра, а трактори за допомогою ручного насоса і шланга, а в подорожніх листах не проставлялися показники спідометра²¹.

Задля перевірки зберігання та відпуску нафтопродуктів в місті діяв комітет народного контролю. Так, контролерами були виявлені грубі порушення на автозаправних станціях № 1 та № 6, де заправники намагалися приховати талони та залишки пального. На Рівненській нафтобазі в резервуарах, які знаходилися у віданні старшого оператора Т. Краснопольської, було виявлено 32 307 літрів залишків бензину різних марок, по кілька тонн котельно-пічного, дизельного палива, керосину. Всього на базі виявлено залишків нафтопродуктів на 17 487 карбованців. Оскільки, ці

¹⁹ Бейда А., Сказко А. Берегти тепло. Червоний прапор. 1986. 28 січня. С. 2.

²⁰ Бобко І., Лічман П., Хомич І. Беруть бо дають. Червоний прапор. 1986. 8 серпня. С. 3.

²¹ Даниленко І., Дудинська Л. Де втрачається пальне?. Червоний прапор. 1986. 29 березня. С. 3.

залишки ніде не фіксувалися, цілком очевидно що ними могли розпорядитися у власних цілях²².

Законодавство жорстко регулювало заняття кустарно-ремісничими промислами, до таких відносилися торгівля на колгоспному ринку, музичне обслуговування урочистостей, розведення звірів кліткового утримання (крім м'ясоїдних), здача в оренду приміщень та інші доходи, що оподатковуються прибутковим податком. Задля отримання дозволу на таку діяльність потрібно було подати декларацію у фінансовий орган за місцем проживання громадянина. До заборонених промислів відносилися ремонт автомобілів, реалізація харчових продуктів власного виробництва (вафлі, цукерки тощо), маринованих грибів, головних уборів із шкірок, заборонених для розведення хутрових звірів (собак, котів тощо). Лише з січня по липень 1986 р. працівниками фінансових органів влади було складено 62 протоколи на громадян, що порушили порядок реалізації кустарних виробів. Деякі з них допустили такі порушення вже після введення в дію закону²³.

Окремо варто виділити недобросовісних продавців. На центральному колгоспному ринку продавці вдавалися до нечесних способів збільшення прибутку. Наприклад, продавець оженинського кафе «Мрія» Острозького районного споживчого товариства Л. Карпій, продаючи ковбасу користувалася гилями на 15 – 17 грамів легшими за 1 кг. Працівники об'єднання підприємств громадського харчування Ровенської райспоживспілки, користувалися неопломбованою вагою та неклеюваними гилями, які також недотягували до стандарту 15 грам. Працівники павільйону колгоспу «Зоря комунізму» Ровенського району, реалізуючи вагові овочі та фрукти, обважували покупців на 10 – 15 грамів²⁴.

Частими були факти виявлення рейдовими бригадами народного контролю прихованих товарів, як от в овочевій палатці № 1 Корецького міськкоопторгу, де продавець В. Кривицька приховала у підсобному

²² Маковська В. Звідки беруться нетрудові доходи?. Червоний прапор. 1986. 25 квітня. С. 3.

²³ Іванюк М. Під контролем кустарний промисел. Червоний прапор. 1986. 11 липня. С. 3.

²⁴ Маковська В., Щербак Ю. Облегшена гиря. Червоний прапор. 1986. 6 вересня. С. 3.

приміщені більше тонни кавунів. В магазині № 4 міськкоопторгу – єдиному в райцентрі магазині, де працював овочевий відділ, було виявлено 200 кг. цибулі, якої не вистачало на прилавках²⁵.

Не відставали від загальної тенденції також працівники колгоспів та радгоспів. Наприклад, у радгоспі «Вичівський», що у Зарічненському районі, бригадир по відгодівлі великої рогатої худоби М. Моторко привласнила теля. Доярки цього ж господарства привласнювали молоко.²⁶ Крадену колгоспну продукцію часто намагалися реалізувати на Рівненському міському колгоспному ринку. Так, двірник колгоспу «Ровенський» Н. Гаврилук, продавала на ринку 30 кг. качанів кукурудзи.²⁷

Попри те, що «несунів» часто виявляли, засуджували та штрафували, а за крадіжки в особливо великих розмірах навіть карали в'язницею, їхня кількість не зменшувалась. На Дубнівському м'ясокомбінаті у першому півріччі 1986 р. повторні крадіжки скоїли 20 осіб, на Рівненському м'ясокомбінаті – 5, на кондитерській фабриці «Червона зірка» – 4, на Острозькому хлібозаводі – 4, і так далі.²⁸

Свою нішу в «тіньовій економіці» Рівненщини займали хабарники та махінатори. Так, за хабарництво було притягнуто до відповідальності директора ресторану «Ровно» Р. Шиндерську, завідуючу виробництвом кафе «Російський чай» О. Пшеничну, директора ресторану «Мир» Л. Покотило. Лікаря медсанчастини Ровенського льонокомбінату Є. Шишковську, було покарано за торгівлю листами непрацездатності. До кримінальної відповідальності притягнуто водія обласного об'єднання по видобуванню і переробці торфу М. Михалюка, який протягом 1985 – 1986 рр. скуповував разові талони на одержання торфобрикету і перепродавав їх жителям сіл Гоцанського району. До різних строків позбавлення волі засуджені учасники

²⁵ Маковська В., Панчук Г., Шамшин В. На вітрині і в підсобці. Червоний прапор. 1986. 12 вересня. С. 1.

²⁶ Маковська В. На фермі пропало теля. Червоний прапор. 1986. 1 серпня. С. 4.

²⁷ Лютко І., Панчук Г. Привілля для перекупників. Червоний прапор. 1986. 29 жовтня. С. 3.

²⁸ Антонюк В. Хто потурає несунам?. Червоний прапор. 1986. 26 серпня. С. 3.

злочинної групи, яка діяла у відділі робітничого постачання Ровенської АЕС на чолі з головним бухгалтером Казанцевою.²⁹

Щоб приховати факти розкрадання державного майна, перевитрат та незадовільного виконання планів, підприємства області вдавалися до «приписок» та перекручування звітності. Такі факти були зафіксовані народними контролерами, наприклад, на Ровенському автопідприємстві № 15654³⁰, Гощанській міжгосподарській шляховій ПМК-3 «Ровноагрошляхбуду», у коглоспах ім. Щорса та ім. Мічуріна³¹, тощо.

Таким чином, на відміну від зарубіжних країн, де нелегальна економічна діяльність розвивалася шляхом виробництва та реалізації заборонених законом товарів і послуг – наркотики, торгівля зброєю, проституція, азартні ігри тощо. В СРСР ділки «тіньової економіки» переважно заповнювали ніші, утворені дефіцитом звичайних товарів народного споживання: пальне, одяг, взуття, продукти харчування тощо³².

В 1987 – 1988 рр. влада вдалася до перегляду економічної стратегії країни. Проєкт реформ передбачав розширення самостійності підприємств на принципах госпрозрахунку і самофінансування; поступове відродження приватного сектора економіки; відмову від монополії зовнішньої торгівлі і глибоку інтеграцію у світовий ринок; скорочення кількості галузевих міністерств і відомств, встановлення між ними партнерських відносин³³. Найважливішими в цьому ключі були закон «Про державне підприємництво» від 30 червня 1987 р. та закон «Про кооперацію» від травня 1988 р. З метою контролю за якістю виготовленої продукції було створена система Держприймання.

Одним з перших виробництв, які перейшли на госпрозрахунок та самофінансування на Рівненщині, була Костопільська меблева фабрика. Згідно плану фабрика в 1988 р. очікувала одержати 3,4 мільйона карбованців чистого

²⁹ Громадченко Ю. Спокуса хабарем. Червоний прапор. 1986. 6 листопада 1986 р. С. 4.

³⁰ Маковська В. Таємниця однієї «економії». Червоний прапор. 1986. 25 листопада. С. 2.

³¹ Тутушкін В. Коли вдаються до приписок. Червоний прапор. 1986. 25 листопада. С. 2.

³² Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр... С. 19.

³³ Економічна історія України... С. 504 – 505.

прибутку. Проте, в кінцевому результаті в розпорядженні колективу залишилися лише 248 тис. крб. Неабияку роль тут зіграли нові економічні категорії, які починали діяти з переходом підприємства на нові умови господарювання. А саме, виробництва змушені були сплачувати в держбюджет плату за трудові ресурси – 300 крб. за кожного працівника. Наприклад, для Костопільської меблевої фабрики ця сума загалом становила 210 тис. крб. А вільна робота підприємства обмежувалась державним замовленням на продукцію, що фактично, формувало виробничу програму.³⁴

Гальмувала втілення закону «Про державне підприємництво» сильна залежність підприємств від галузевих міністерств, не здатність самостійно приймати рішення в ситуаціях що склались на місцях. Так, Дубнівський завод гумотехнічних виробів заключив договір з Острозьким шиноремонтним заводом на поставку йому 2200 тонн гуми. Оскільки раніше, Острозький завод отримував гуму з Лисичанського (Ворошиловградська область) і Білоцерківського (Київська область) заводів гумотехнічних виробів, доводилося втрачати значні кошти на транспортуванні. А Дубно від Острога знаходиться на відстані 40 км. Однак, «Укрголовхім» відкріпив Дубно від Острога, не зважаючи на укладені договори, та запропонував постачати гуму у Ворошиловградську область. Таким чином, Острозький шиноремонтний завод залишився без сировини, а Дубнівський отримав додаткові витрати по доставці.³⁵

Роботі в нових умовах часто перешкоджали прикріплені до підприємств збиткові виробництва. Так, Демидівський консервний завод регулярно недотримував овочі від колгоспів Млинівського району. У 1987 р. замість тисячі тонн яблук, господарства спромоглися доставити на виробництво менше 50 тонн. Серйозні претензії виникали в колективу заводу до контори «Агропромкомплексу», звідки підприємство недоотримувало кабель для створення нових ліній виробництва.³⁶

³⁴ Ільченко В. Категорії нові, а мірки старі. Червоний прапор. 1988. 13 лютого. С. 2.

³⁵ Альошин І. Щоб перехід був безболісним. Червоний прапор. 1988. 16 лютого. С. 1.

³⁶ Терешко М. Демидівські мільйони. Червоний прапор. 1988. 22 квітня. С. 3.

До 1 січня 1989 р. планувалося перевести на госпрозрахунок і самофінансування всі колгоспи, радгоспи, міжгосподарські, обслуговуючі і переробні підприємства, організації агропромислового комітету області. Для цього їм мали виділити бюджетні асигнування. З 1 січня 1988 р. в області розпочав роботу Агропромисловий банк з відділеннями в районах. Хоча, лише 107 колгоспів або 34% від загальної кількості, за рівнем розвитку економіки мали можливість перейти на принципи самофінансування. А заборгованість Держбанку у деяких господарствах Зарічненського, Березнівського, Дубнівського і Млинівського районах, за роки відстрочки, подекуди зросла від 500 тис. до 4 млн. крб., погасити її планувалось в 1988 – 1990 рр.³⁷

Газета «Червоний прапор» підводячи підсумки першого півріччя 1988 р. в статті «Госпрозрахунок пред'являє рахунок» зазначає, що в нових умовах господарювання 25 підприємств області знизили випуск продукції порівняно з першим півріччям минулого року. Найбільше таких підприємств в м. Ровно – десять. Серед них, зокрема виробниче об'єднання «Азот», яке працювало в умовах повного госпрозрахунку та самофінансування, а також комбінат хлібопродуктів, металозавод, завод побутової хімії та інші. Невисокі темпи приросту обсягів виробництва в промисловості демонстрували показники Здолбунівського, Ровенського, Рокитнівського районів та м. Кузнецовськ.

Договірні зобов'язання не виконали – об'єднання «Ровнодерев», «Ровенський завод тракторних агрегатів», «Ровнонерудпром», заводи «Ровносільмаш», «Будінструмент», надміцних залізобетонних конструкцій об'єднання «Укрпромзалізобетон». Однією з головних причин невиконання була неритмічна робота цих підприємств. Так, на Костопільському заводі «Будінструмент» у третій декаді місяця виготовлялося 72% усієї продукції, на «Ровносільмаш» – 70%.

Підприємства області регулярно втрачали кошти на сплаті штрафів за недоставку продукції, низку її якість, порушення умов перевезення тощо. В 1987 р. сума сплачених штрафів становила 9,6 млн. крб. В 1988 р. за період з

³⁷ Курилас В. На самофінансування – через госпрозрахунок. Червоний прапор. 1988. 23 березня. С. 2.

січня по травень підприємства області сплатили 3,2 млн. крб. штрафів, в тому числі 1,4 млн. – за недопоставку продукції.³⁸

Поруч із реформами в економіці країни, надалі продовжували існувати традиції соціалістичних змагань, із захмарними обіцянками виконати та перевиконати плани. Так, до XIX Всесоюзної партконференції, трудівники арматурного цеху майданчика № 2 виробничого об'єднання «Ровнозалізобетон», виступили з ініціативою до дня відкриття конференції виконати завдання трьох років п'ятирічки. Пропозицію подали в грудні 1987 р. і зобов'язалися виконати план трьох років до 28 червня 1988 р. За два з половиною роки п'ятирічки працівники цеху видали понад план близько 15 тис. кубометрів залізобетону. Таким чином, цех випередив графік у середньому на 2,5 місяця. А для того щоб виконати свої підвищені зобов'язання, йому необхідно було мати в запасі як мінімум 5 – 6 місяців. Так само не впоралися із завданням працівники деревобробного цеху майданчика № 2, які випереджували графік всього на 2,3 місяця.

Подібна ситуація відбувала на тресті «Ровнопромбуд», де з трьох бригад БМУ «Житлобуд» – 6, із зобов'язаннями на честь партконференції впоралися тільки дві. У ПМК – 63, з чотирьох бригад, із завданнями впоралась лише одна, в БМУ «Промбуд-3» з трьох бригад, також лише одна, а в СБМУ «Опорядбуд» – жодна не виконала зобов'язань.³⁹ З причин невдач можна назвати невчасне постачання підприємств сировиною та матеріалами, застаріле обладнання тощо, але головна причина залишається в недоцільності соціалістичних змагань, як таких.

Прийняття закону «Про кооперацію» значно поживило темпи розвитку кооперативного руху на Рівненщині. На початках кооператори діяли у сферах побутового обслуговування, громадського харчування та частково сільського господарства. Метою кооперативного руху було задовольнити зростаючі потреби населення в продовольстві, товарах широкого вжитку, послугах, сприяти підвищенню зайнятості населення, залучення у виробництво товарів

³⁸ Кохан В. Госпрозрахунок пред'являє рахунок. Червоний прапор. 1988. 15 липня. С. 1.

³⁹ Гуменюк А. Не розрахувавши сил. Червоний прапор. 1988. 15 липня. С. 3.

додаткових трудових ресурсів. Існувало кілька шляхів утворення та розгортання діяльності кооперативів. Одні вживали заходи з розширення своїх послуг і виготовлення продукції за рахунок місцевих ресурсів, інші — виконували різні роботи на замовлення державних підприємств і організацій.⁴⁰

Оскільки, розвиток кооперативного руху розпочався ще в 1987 р., станом на лютий 1988 р. в м. Ровно вже було створено 43 кооперативи. Серед них 23 кооперативи – по побутовому обслуговуванню населення, 13 – по виробництву товарів народного споживання, 4 – громадського харчування, 2 – по збиранню і переробці вторинної сировини та відходів, 1 – по випіканню хліба за рецептами грузинської кухні. З них 22 кооперативи функціонувало, решта займалась оформленням документації, пошуком приміщень, вирішенням інших господарських питань. В жовтня 1988 р. кількість кооперативів зросла до 130.⁴¹

На замовлення підприємств працювали кооперативи: «Галант» – по ремонту і виготовленню шкіряно-галантерейних виробів при фабриці «Ремвзуття», «Звірятко» – по вичинюванню шкірок домашніх тварин при фабриці хімчистки та банно-пральних послуг, «Комфорт» – по виготовленню шпалер, які миються, та обклеюванню ними квартир при РБУ облпобутуправління, кафе «Зустріч» і «Відпочинок» при комбінатах громадського харчування загальнодоступної мережі та «Хімік», кооператив «Райдуга» – по виробництву товарів народного споживання, тощо⁴².

В березні 1988 р. в Ровенській області було зареєстровано 120 кооперативів, проте лише половина з них справді були діючими. Так, три кооперативи у Дубровицькому, чотири – у Млинівському, п'ять – у Сарненському, два – у Червоноармійському районах, існували номінально та

⁴⁰ Смольницька М. Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даниленко.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 21. С. 60.

⁴¹ Родич С. Пастка для «Нептуна». Червоний прапор. 1988. 25 жовтня. С. 2.

⁴² Маковська В., Ясинська А. Плюси і мінуси кооперативного сервісу. Червоний прапор. 1988. 17 лютого. С. 2.

не надавали ніяких послуг населенню.⁴³ У травні 1988 кількість кооперативів зросла до 169.⁴⁴

Загалом, за підрахунками В. Чури в Ровенській області в зазначений період працювало 511 кооперативів, що об'єднували 9111 осіб, та виробляли продукції на суму 4 152 93 крб. Найбільше кооперативів було у м. Рівне (212 підприємств) та Ровенському (39 підприємств), Дубнівському (36 підприємств), Острозькому (29 підприємств), Костопільському (28 підприємств) і Здолбунівському (26 підприємств) районах.⁴⁵ На жаль, вони не могли суттєво вплинути на покращення добробуту мешканців Рівненщини.

Кооперативний рух не завжди знаходив підтримку і розуміння в чиновницького апарату та керівників підприємств. Кооперативи стикалися, як з браком приміщень, сировини, матеріалів та устаткування, так і з вузьким розумінням самої кооперативної діяльності, суть якої полягала в ініціативності, підприємливості, вмінні отримати прибуток.

Так, в газету «Червоний прапор» звернувся міський кооператив «Заготівельник» зі скаргою на несправедливу ліквідацію, рішенням Ровенського міськвиконкому від 10 лютого 1988 р., та закриття рахунку в банку. «Заготівельник» був зареєстрований 8 серпня 1987 р. при обласному заготівельному виробничому підприємстві «Вторресурси». Діяльність кооперативу мала зосереджуватися на закупівлі вторинної сировини у населення за заготівельною вартістю, передбаченою преїскурантом «Вторресурсу», яку саме підприємство приймало лише за ціною закупки. Таким чином, кооператив йшов на прямі збитки та неокупні витрати: на утримання приймального пункту, зарплати, рекламу, транспортування тощо. Щоб отримати прибутки від своєї діяльності, кооператори розпочали виготовлення із зібраного на замиському сміттєзвалищі картону, знаки з техніки безпеки. В результаті «Заготівельник» навіть уклав договори на виготовлення знаків з кількома підприємствами обласного центру всього на

⁴³ Ясинська А. Ініціативи – простір. Червоний прапор. 1988. 20 березня. С. 2.

⁴⁴ Маковська В. Кооперативи – населенню. Червоний прапор. 1988. 21 травня. С. 3.

⁴⁵ Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 123.

5700 крб. Приводом для ліквідації стало виконання кооперативом не передбаченої примірним статутом роботи.⁴⁶

Поруч з позитивними зрушеннями в бік ринкової економіки, заохоченням громадян до підприємницької ініціативи, освоєнням приватної власності, закон «Про кооперацію» приніс також загрозливі тенденції. Зокрема, велика кількість керівників кооперативів не мала досвіду ведення фінансово-господарської діяльності, звідси заборгованості, неправильний розподіл коштів; зі збільшенням кількості кооперативів відбувся відтік кадрів з державних підприємств; щоб отримати прибутки кооператори необґрунтовано завищували, «роздували», ціни, спекулювали та вчиняли інші зловживання. Наприклад, у кооперативі «Будівельник» при Кузнецовському міськпобуткомбінаті, що займається спорудженням та ремонтом садових будиночків, з 9 його членів, всього 1 пенсіонер, інші працівники прийшли в кооператив з підприємств. Кооператив «Експрес» при Корецькій райспоживспілці одержавши пиво з Ровенського пивзаводу з торговою скидкою від роздрібною ціни, реалізовував його з націнкою.⁴⁷

Кооперативна діяльність відкривала великі можливості для шукачів легкої наживи та шахраїв. Так, Ровенський домобудівний комбінат тресту «Ровнопромбуд» 25 березня замовив в міського кооперативу «Проект» виготовлення технічної документації по перенесенню газопроводу на інженерних мережах вулиць Празької комуни – Макарова в обласному центрі. Виконаний проєкт підприємству вдалося отримати з великою затримкою лише 30 травня.⁴⁸ Кооператив «Наш дім» при Костопільському складі-магазині облспоживспілки спочатку випускав вироби шкіряної галантереї. Виробляли жіночі сумки, пояси, галстуки. Вироби продавалися погано, виникали проблеми із матеріалом. Тому, кооператори почали закуповувати у державній

⁴⁶ Авдимириць Т., Барабаш В., Лебедик К. Кому став на заводі кооператив?. Червоний прапор. 1988. 29 березня. С. 2.

⁴⁷ Чорнолоз С. Як далі працювати кооперативам. Червоний прапор. 1988. 6 травня. С. 2.

⁴⁸ Зозуля П. Бюрократія в кооперативі. Червоний прапор. 1988. 14 червня. С. 1.

торгівлі жіночі колготи вартістю 3 крб., наносили на них різні узори і продавали по 10 крб.⁴⁹

Дільність деяких кооперативів була не до кінця продумана та узгоджена з місцевою владою, тому вони так і не почали повноцінно функціонувати. Наприклад, рішенням № 48 Ровенського міськвиконкому від 10 лютого 1988 р. при тресті зеленого господарства, був створений кооператив «Нептун». В обов'язки кооперативу входило санітарне утримання водойм гідропарку, розведення, вилов і реалізація населенню риби. Кооператив фактично підпорядкував собі озера та виганяв звідти рибалок-любителів, мотивуючи свої дії тим що озера власність кооперативу. Після того, як рибалки подали скарки, діяльність «Нептуна» припинили 14 вересня 1988 р. Пізніше в міськвиконкомі повідомили, що кооператив не закрили, а лише заборонили розводити рибу, здійснювати її вилов та реалізувати населенню. Таким чином, міська влада паралізувала роботу кооперативу, адже саме ці елементи були основою його діяльності.⁵⁰

Проблеми з реалізацією товарів виникали в кооперативах Острозького району, так кооператив «Авангард» (голова М. Пархомчук) придбав у системі державної і кооперативної торгівлі товарів на суму 55044 крб., а реалізував населенню продукції лише на 600 крб. Кооператив «Комунальник» (голова В. Антонюк) закупив будівельних матеріалів, які призначалися індивідуальним забудовникам, на 46,7 тис. крб., а надав послуг на 750 крб. Подібний стан у кооперативах «Промінь», «Металіст» та деяких інших. Деякі кооператори приховували реальні прибутки, вказували занижений дохід в деклараціях щоб уникнути сплати податків, або списували увесь прибуток на зарплату працівникам. Наприклад, кооператив «Іскра» із зароблених 21 тис. крб. здав у банк 14 тис. крб., «Пам'ять» з 3 тис. крб. – 2 тис. крб. На зарплату кооператив «Будівельник» забрав 96,8% доходу, «Орнамент» – 97,2%, «Ремонтник» –

⁴⁹ Никитюк В. Кооперативи: орієнтація і попит. Червоний прапор. 1988. 19 липня. С. 2.

⁵⁰ Родич С. Пастка для «Нептуна». Червоний прапор. 1988. 25 жовтня. С. 2.

96,1%, «Комунальник» – 95,3%, «Оформлювач» – 93,3%, а кооперативи «Старт» і «Ретро» всі 100%.⁵¹

Реформи економіки в період перебудови фахівці оцінюють, як загалом правильні, але половинчасті, непослідовні та запізінлі. В результаті замість виходу з кризи та стабілізації соціально-економічної ситуації почався спад виробництва, інфляція, прискорення падіння життєвого рівня населення та повсюдний дефіцит.

Першим тривожним дзвіночком стали перебої в постачанні цукру. Для Ровенської області на 1988 р. норма цукру на місяць становила – 1,5 кг. Дефіцит не в останню чергу був пов'язаний з бажанням влади обмежити розквіт самогоноваріння.

На 1989 р. мешканців Острозького району непокоїло скорочення кількості м'яса і м'ясних продуктів. Оскільки, продукція колгоспів району, йшла в основному за його межі, щоб поповнити запаси м'ясо доводилося закуповувати його в Молдові, інших районах та областях України, несучи при цьому збитки. Подібною була ситуація з овочами та фруктами. На прилавках магазинів бракувало також дріжджів.⁵²

Держзамовлення забиравало з Ровенської області майже всю продукцію Острозького маслосирзаводу. Попри те, що на заводі за рік переробляють 25 тис. тонн молока, а продукція, особливо сир «Естонський», була відмінної якості. Ні в Острозі, ні в районі на прилавках магазинів його не було. Так, у лютому 1989 р. було вироблено 18 тонн сиру, 10 тонн було відправлено в Єнакієво, 8 – в Ровно. В березні: Київ – 10,2 тонни, Нікітовка (Донецька область) – 10 тонн. В квітні було вироблено 10 тонн, все відправлено на базу Ровном'ясомолторгу. Травень: вироблено 26 тонн, в Київ відправлено – 16 тонн, в Нікітовку – 10 тонн. В червні вироблено 21,3 тонни, в Київ відправили 6 тонн, в Донецьку область – 10, решка в м. Ровно. Таким чином, в місті в якому функціонував завод був дефіцит сирної продукції.⁵³

⁵¹ Ковальчук В. Про кооперативи без оптимізму. Зоря комунізму. 1990. 20 березня. С. 3.

⁵² Сорочинський О. Один костюм на 40 чоловік. Зоря комунізму. 1989. 16 листопада. С. 3.

⁵³ Баталов В. Нам теж?. Зоря комунізму. 1989. 21 грудня. С. 1.

Дефіцит охопив товари легкої промисловості. Актуальною проблемою для жителів м. Рівне та області взимку 1988 р. була відсутність на прилавках магазинів теплого взуття. На що директор обласного оптово-роздрібного об'єднання «Взуття» О. Дерев'янка відповіла, що заявки на поставки взуття задовольняються лише на 30 – 35%. Питання про зриви планів випуску продукції порушувалися перед Міністерством торгівлі УРСР, Радою Міністрів республіки. Головна проблема полягала в тому, що промисловість випускала той асортимент який вигідно їй, а не той що потрібен покупцям. Наприклад, у 1988 р. помітно скоротилося виробництво взуття більш складних моделей і конструкцій, у зв'язку з чим вони стали гостро дефіциними, у той же час плани по випуску домашнього та легкого взуття були перевиконані. Разом з кількістю знизилася також якість за 9 місяців 1988 року на об'єднання було забраковано 71,1 тис. пар взуття на суму 672 тис. крб., що складає 33,8% до всього взуття, яке надійшло у продаж.⁵⁴

Дефіцитни став також одяг. Так, по області в 1989 р. на 25 чоловік припадав один чоловічий піджак, на 40 – один чоловічий костюм, на 11 – одна пара жіночих туфель. Забезпечення Острозького району дитячим одягом характеризується такими даними: одні рейтузи – на 7 дітей, один спортивний костюм – на 24 дитини, одне пальто – на 7 школярів, одне пальто – на 50 дошкільнят.⁵⁵

Тотальна нестача товарів широкого вжитку змусила владу запровадити регульований розподіл за списками, талонами та запрошеннями. Так, рішенням виконкому Острозької районної Ради народних депутатів з 1 квітня 1990 р. були введені тимчасові норми продажу населенню продовольчих і непродовольчих товарів підвищеного попиту, обмежувався продаж виробів із золота. Відтепер на одного покупця в магазинах державної та кооперативної торгівлі припадало: продовольчих товарів – 2 кг. м'яса, 0,4 кг. – маса, 0,2 кг. – дріжджів, 1 л. – олії, 0,2 кг. – кави, 3 кг. – борошна, 2 кг. – круп, 0,5 кг. – сиру, 2 банки – майонезу, 2 рибні консерви тощо. Одягу: панчішно-шкарпеткові

⁵⁴ Барабасевич Р. Де купити чоботи?. Червоний прапор. 1988. 24 грудня. С. 2.

⁵⁵ Сорочинський О. Один костюм на 40 чоловік. Зоря комунізму. 1989. 16 листопада. С. 3.

вироби – 3 пари, шкарпетки чоловічі – 3 пари, колготи дитячі та жіночі – 3 штуки, трикотажні вироби з бавовняних волокон – 4 штуки, хутрові вироби – 1 штука, тощо. В список потрапляло також взуття, галантерейні вироби, тканини, спорттовари, культтовари, електротовари, госптовари, будівельні матеріали, складно-побутові товари. Продаж весільних обручок здійснювався згідно з довідками РАДЦу для осіб, які вперше вступають у шлюб, при пред'явленні паспорта.⁵⁶ З 1 листопада 1990 р. в обіг увійшли картки споживача з відрізними купонами одноразового використання. Їх видавали всім працюючим громадянам, пенсіонерам, інвалідам, студентам, учням технікумів і професійно-технічних закладів раз на місяць.

З поглибленням економічної кризи зросла інфляція. За даними Держкомстату УРСР за 9 місяців 1990 р. Індекс роздрібних цін зріс на 5%. З 675 зареєстрованих непродовольчих товарів ціни піднялися майже на 530 найменувань, на 80 – знизилися, і на 65 – залишилися незмінними. Проте, ті товари як не подорожчали швидко зникали з прилавків, серед них господаоське мило, сірники, зошити тощо.⁵⁷

З початком 1991 р. почали діяти нові, ще жорсткіші норми розподілу непродовольчих товарів. 1 січня 1991 р. згідно з рішення виконкому Ровенської обласної Ради було прийнято постанову «Про впровадження на території області єдиного виду запрошень на окремі групи товарів». Відтепер, чоловічий, жіночий та дитячий верхній одяг та взуття можна було придбати 1 раз на 1991 – 1993 рр. Чоловічі труси – 1 штука на рік, шкарпетки чоловічі та дитячі – 4 пари на рік, жіночі панчохи та колготи – 2 пари на рік, дитячі колготи – 3 пари на рік. Чоловічі сорочки та брюки по 1 штуці на 1991 – 1992 рр., жіночий літній одяг (плаття, костюм, блузка, халат, сарафан) – 1 штука на 1991 – 1992 рр., тощо.⁵⁸

В середині січня 1991 р. значно зросли ціни на м'ясні вироби. Так, з 15 січня для жителів Острозького району, кілограм сирокоченої ковбаси

⁵⁶ Про введення тимчасового нормованого порядку продажу населенню товарів підвищеного попиту. Зоря комунізму. 1990. 29 травня. С. 3.

⁵⁷ Стрекаль О. Ціни – на зліт?. Зоря комунізму. 1990. 21 листопада. С. 3.

⁵⁸ Товари по запрошеннях. Зоря комунізму. 1991. 3 січня. С. 1.

«Московська» коштував 30 крб. 10 коп. – стара ціна 13 крб. 50 коп.; ковбаси варено-копченої «Московська» 28 крб. 20 коп. – стара ціна 12 крб. 70 коп.; кілограм «Любительської» 12 крб. 70 коп. – стара ціна 6 крб. 10 коп.; кілограм ковбаси «Чайна» I сорту 10 крб. 10 коп. – стара ціна 4 крб. 70 коп., і т. д. Це пов'язано із підвищенням закупівельної ціни на м'ясо: кілограм великої рогатої худоби в живій вазі з 1 крб. 92 коп. виріс до 4 крб., свинини з 2 крб. 10 коп. до 3 крб. 80 коп.⁵⁹

Тяжка економічна ситуація торкнулася всіх сфер життя населення, в тому числі медичного забезпечення. Наприклад, в Острозькій центральній районній лікарні на придбання медикаментів щороку виділяли 418 тис. крб., це в середньому 32 тис. крб. на місяць. Після підвищення цін на медикаменти щомісяці потрібно буде виділяти 80 тис. крб. Отже, річної суми вистачало лише на півроку. Лікарня лише на 10% була забезпечена одноразовими шприцами, а медичне обладнання застаріло.⁶⁰

Невиконаною залишилася програма «Житло-2000», проголошена у 1986 р., якою передбачалось забезпечити кожному радянську сім'ю окремою квартирою або будинком до 2000 р. В межах цієї програми передбачалося розвивати усі види житлового будівництва: за рахунок державних асигнувань, на кошти підприємств і організацій, господарським способом, молодіжні житлові комплекси (МЖК), індивідуальне та кооперативне будівництва.⁶¹

Справжню картину житлової проблеми для Рівенської області ілюструє кількість сімей котрим за період нового курсу вдалося отримати помешканн. Від 1985 р. їх чисельність скорочується на 6,3 тис. У 1981 – 1985 рр. це зробили 19,7 тис. сімей, а в 1986 – 1988 рр. – 13,4 тис. сімей. Державне житлове будівництво зменшилося на рекордних 66 тис. м. кв., а колгоспне припинилося як таке. Особливо у Володимирецькому, Гощанському, Костопільському районах. Зарічненський і Радивилівський райони у 1991 р. житла держзасобами не будували взагалі. Кількість сімей, що знаходилась на обліку

⁵⁹ Ковальчук В. Чи по зубах ковбаса?. Зоря комунізму. 1991. 31 січня. С. 2.

⁶⁰ Вертелецька А. Можливий страх. Зоря комунізму. 1991. 7 лютого. С. 2.

⁶¹ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 68 – 69.

для отримання житла зросла від 1985 р. на 14 711 черговиків, а від 1990 р. ще на 1114 претендентів. Дуже стрімко черга збільшувалась у Млинівському, Рокитнівському і Сарненському районах. Загалом по області не вистачало 809 квартир. Проте, навіть не всі збудовані оселі були оснащені базовими зручностями: гаряче водопостачання мали лише – 65%, газ – 83%, центральне опалення – 88%.⁶²

Варто зазначити, що свої корективи в списки черговиків внесла аварія на Чорнобільській АЕС 26 квітня 1986 р. Тільки в перші місяці після аварії із зони радіоактивного забруднення було здійснено переселення понад 30 тис. сімей. Усе евакуйоване населення на нових місцях проживання було у позачерговому порядку забезпечено житлом.⁶³

Висновки до 1 розділу. Отже, у другій половині 80-х рр. ХХ ст. розпочинається поглиблення кризових явищ у народногосподарському комплексі СРСР, вичерпується його виробничий потенціал. В таких умовах назріла необхідність нової хвилі соціально-економічних та політичних реформ, покликаних стабілізувати ситуацію та зменшити градус напруги в суспільстві. Зміни, ініціатором яких став новий генеральний секретар М. Горбачов, мали на меті ввести в життя радянської людини дозовані та контрольовані владою демократичні процеси. Зробити радянський режим більш привабливим для народу, але а ж ніяк не переосмислити державну модель в цілому.

Рівненська область займала третє місце за величиною ТВК в західноукраїнському регіоні, після Львівської та Волинської областей. Виробничий комплекс Рівненської області об'єднував 176 промислових підприємств. Які спеціалізувались на виробництві електроенергії, рідкого азоту, мінеральних добрив, лакофарбувальних матеріалів, цементу, а також паливній, нафтохімічній, машинобудівній, деревообробній, будівельній, легкій та харчовій галузях. В сільському господарстві традиційно вирощували картоплю, зернові культури, цукрові буряки, овочі та фрукти, а також

⁶² Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 204 – 205.

⁶³ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови... С. 69.

займалась виробництвом м'ясо-молочної продукції. З кінця 60 – початку 70-х рр. Ровенська область переживала стагнаційні процеси, які відобразились в скороченні показників промислового виробництва, сільського господарства та житлового будівництва.

Оздоровлення економіки М. Горбачов розпочав з чергової спроби «оздоровити» населення держави. У травні 1985 р. була прийнята постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму», а в липні 1986 р. указ «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами».

Місцеві підприємства (Дубнівський та Ровенський винзаводи, тощо) змушені були відмовитися від випуску виноробної продукції та перепрофілюватися на випуск безалкогольних напоїв, соків, солодкої води, солодоців тощо. Такі різкі зміни в спеціалізації виробництва часто вимагали додаткових ресурсів, яких держава виділити не могла. Тому, антиалкогольна кампанія принесла двоякий ефект з одного боку споживання спиртних напоїв в Україні скоротилось. А з іншого Голова українського уряду В. Масол оцінював недоодержаний прибуток в УРСР в 10 млрд руб. Через обмеження продажу алкогольних напоїв та погіршення умов життя великої кількості населення в суспільстві нових обертів набирали токсикоманія та наркоманія, процвітало самогонваріння.

Ще одне явище, яке намагалася викоринити «перебудова» були постійні крадіжки на підприємства та виробництвах. В обласній та районній пресі розгорнулися цілі кампанії по викриттю, так званих, «несунів». Водіїв колгоспного та виробничого транспорту використовували автомашини на свій власний розсуд, зливали бензин. Водії рейсових автобусів не обілечували пасажирів. А, на станції технічного обслуговування в обласному центрі автомобілі обслуговували поза чергою за додаткові гроші. Продавці приховували товари, як от в овочевій палатці № 1 Корецького міськкоопторгу, продавець приховала у підсобці більше тонни кавунів. На колгоспних ринках обважували, продавали крадені овочі з колгоспних полів. Свою нішу в «тіньовій економіці» Рівненщині займали хабарники та махінатори. Так, лікаря медсанчастини Ровенського льонокомбінату Є. Шишковську, було

покарано за торгівлю листами непрацездатності. Щоб приховати факти розкрадання державного майна, перевитрат та незадовільного виконання планів, підприємства області вдавалися до «приписок» та перекручування звітності.

В 1987 – 1988 рр. влада вдалася до перегляду економічної стратегії країни. Були прийняті закони «Про державне підприємництво» від 30 червня 1987 р. та «Про кооперацію» від травня 1988 р. Вводилася система держзамовлень, а з метою контролю за якістю виготовленої продукції було створене Держприймання. Одним з перших виробництв, які перейшли на госпрозрахунок та самофінансування на Рівненщині, була Костопільська меблева фабрика. Згідно плану фабрика в 1988 р. очікувала одержати 3,4 мільйона карбованців чистого прибутку. Проте, в кінцевому результаті в розпорядженні колективу залишилися лише 248 тис. крб.

Закон «Про кооперацію» значно поживав темпи розвитку кооперативного руху на Рівненщині. Загалом, за підрахунками В. Чури в Ровенській області в зазначений період працювало 511 кооперативів, що об'єднували 9111 осіб, та виробляли продукції на суму 4 152 93 крб. Найбільше кооперативів було у м. Ровно (212 підприємств) та Ровенському (39 підприємств), Дубнівському (36 підприємств), Острозькому (29 підприємств), Костопільському (28 підприємств) і Здолбунівському (26 підприємств) районах.⁶⁴ На жаль, вони не могли суттєво вплинути на покращення добробуту мешканців Рівненщини.

Гальмувала втілення закону «Про державне підприємництво» сильна залежність підприємств від галузевих міністерств, не здатність самостійно приймати рішення в ситуаціях що склались на місцях. Так, «Укрголовхім» розірвав угоди між Дубнівським заводом гумотехнічних виробів та Острозьким шиноремонтним заводом. І прикріпив Дубно до Ворошиловградської області. Таким чином, Острозький шиноремонтний

⁶⁴ Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 123.

завод залишився без сировини, а Дубнівський отримав додаткові витрати по доставці.

Реформи економіки в період перебудови фахівці оцінюють, як загалом правильні, але половинчасті, непослідовні та запізінлі. В результаті замість виходу з кризи та стабілізації соціально-економічної ситуації почався спад виробництва, інфляція, прискорення падіння життєвого рівня населення та повсюдний дефіцит. Першим тривожним дзвіночком стали перебої в постачанні цукру. Пізніше дефіцит охопив основні групи продовольчих та непродовольчих товарів. Тотальна нестача товарів широкого вжитку змусила владу запровадити регульований розподіл за списками, талонами та запрошеннями.

Невиконаною залишилася програма «Житло-2000», проголошена у 1986 р. Справжню картину житлової проблеми для Ровенської області ілюструє кількість сімей котрим за період нового курсу вдалося отримати помешканн. Від 1985 р. їх чисельність скорочується на 6,3 тис. У 1981 – 1985 рр. це зробили 19,7 тис. сімей, а в 1986 – 1988 рр. – 13,4 тис. сімей. Кількість сімей, що знаходилась на обліку для отримання житла зросла від 1985 р. на 14 711 черговиків, а від 1990 р. ще на 1114 претендентів. Свої корективи в списки черговиків внесла аварія на Чорнобільській АЕС.⁶⁵

⁶⁵ Чура В. І. Останній комуністичний експеримент... С. 204 – 205.

РОЗДІЛ 2. НАРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ: ОФІЦІЙНА ВЛАДА І ЗАРОДЖЕННЯ ОПОРУ СИСТЕМІ (1985 – 1989)

На середину 80-х рр. ХХ ст. кризові явища охопили не лише економіку СРСР, але і її монолітну політичну систему. Одна партія – комуністична, та одна ідеологія – марксистсько-ленінська, за роки панування дискредитували себе. Хоча, програма «перебудови» передбачала демократизацію громадського життя та народовладдя, справжнім поштовхом до пробудження українського суспільства стала аварія на Чорнобильській АЕС. Приховання факту катастрофи, затримка евакуації населення, першотравнева демонстрація в Києві, офіційне попередження про небезпеку радіоактивного опромінення лише на 9 день після аварії (5 травня) – яскраво висвітлили колоніальне становище України. Зневажливе ставлення компартійного керівництва і особисто генсека М. Горбачова, до життя та здоров'я мешканців УРСР, змусили українців взяти відповідальність за своє майбутнє у власні руки.

Починаючи із 1987 р. у західноукраїнських областях утворюються перші невідконтрольні владі громадські організації. В 1989 – на початку 1991 рр. їхніми зусиллями організовуються мітинги, акції непокори, вуличні маніфестації. Населення краю поступово поринає у вир «мітингової демократії», як єдино доступної форми, в умовах тотального комуністичного контролю, донести до широкої громадськості інформацію про свою діяльність,

реалії політичного життя в республіці та світі.⁶⁶ На Рівненщині найбільше прихильників здобули такі всеукраїнські «неформальні» організації, як «Зелений світ», «Товариство шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка» та «Народний Рух України».

Для території Рівненської області актуальною була проблема збереження культурної спадщини від небезпечної близькості з атомними станціями. Так, в 1988 р. виникла загроза підтоплення території історичного заповідника «Козацькі могили» через заплановане підняття води у Хрінницькому водосховищі для забезпечення роботи РАЕС. Молоді рівненські активісти розпочали збір підписів проти знищення пам'ятки, серед тих хто підписався були М. Поровський, О. Капись, В. Русанов, А. Українець та інші. Разом з тим виникає ідея створити історико-просвітницьке товариство «Посвіт» або «Пересвіт». В ініціативній групі створення зібралося більше 20 чоловік. Група видавала свій машинописний журнал із історичними статтями на «закриті» теми, проводила обстеження історичних споруд в Клевани, Городку та Тайкурах. Установчі збори товариства відбулися у грудні 1988 р., було затверджено статут і програму.⁶⁷ Однак, реєструвати його в обласному товаристві охорони пам'яток історії та культури відмовились без жодних пояснень.

Паралельно в Рівному формується осередок «Товариства шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка» (ТУМ). Газета «Червоний прапор» відреагувала на цю подію короткою заміткою, з промовистою назвою «За чистоту рідної мови. Збори новоствореного об'єднання за інтересами». В ній було сказано, що в палаці культури «Хімік» в жовтні 1988 р. відбулися установчі збори товариства, було обрано раду до складу якої увійшли 18 чоловік. Серед, яких працівники ВО «Азот», шкіл, дошкільних закладів, що розташовані в мікрорайоні «Ювілейний», тощо⁶⁸. Членами товариства були О. Новак, В. Червоний, І. Демянюк, М. Поровський, Ю. Велігурський, Є.

⁶⁶ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 48.

⁶⁷ Поровський М. Тільки РУХом життя і обіймеш... : повість-спогад. Рівне: Лапсюк, 2009. С. 9.

⁶⁸ Артинюк Л. За чистоту рідної мови. Червоний прапор. 1988. 7 жовтня. С. 3.

Гладунова, В. Войтович та інші. Формою діяльності об'єднання мали стати найрізноманітніші просвітницькі заходи, які популяризували використання української мови.

Вже через місяць після цієї події в листопаді 1988 р. газета «Червоний прапор» повідомила про ще одне новостворене об'єднання «Ровенське міське товариство української мови, історії та культури». Установчі збори товариства проходили в залі камерної та органної музики обласної філармонії. Учасниками були: член правління міської організації товариства «Знання», кандидат історичних наук П. Йова, завідуючий кафедрою іноземних мов УІВГ Й. Пацула, директор обласної філармонії С. Мельничук, завідуючий кафедрою української мови педагогічного інституту К. Ф. Шульжук, інженер заводу ім. 60-річчя Жовтня М. Кочан, завідуючий відділом пропаганди й агітації міськкому партії В. Більба, тощо. Головою товариства було обрано С. Мельничука, його заступниками – письменника Є. Шморгуна, журналіста А. Ситая, секретарем – завідуючого відділом обласного науково-методичного центру народної творчості С. Шевчука.⁶⁹ Помітної ролі в національному відродженні міста товариство не відіграло, адже його утворення було зініційовано міськкомом на противагу справжньому ТУМ.

11 – 12 лютого 1989 р. в Києві проходив Установчий з'їзд «Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка». Делегатами від рівненського осередку були: В. Червоний – робітник заводу азотних добрив, М. Поровський – заступник начальника управління виробничо-технічної комплектації тресту «Ровнопромбуд», Б. Степанишин – науковець, кандидат філологічних наук, О. Новак – пенсіонер, кандидат математичних наук, та інші.⁷⁰ Установчий з'їзд прийняв резолюцію про підтримку ідеї створення Народного Руху України за перебудову. 16 лютого 1989 р. в «Літературній Україні» були опубліковані запропоновані Спілкою письменників України програма і статут майбутньої організації. Це дало поштовх формуванню місцевих осередків НРУ.

⁶⁹ Створено товариство. Червоний прапор. 1988. 25 листопада. С. 4.

⁷⁰ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня кн. іст. наук: 07.00.01./НаУОА. Острог, 2017. С. 25.

З лютого 1989 р. ідея НРУ набуває популярності і в Ровно. На підприємствах міста починають виникати ініціативні групи Руху. На заводі «РЗТА» таку групу створили В. Подлевський і М. Ребров, на радіотехнічному заводі – О. Бойко, на «Ровносільмаш» – В. Семенюк, у «Ровноагропроекті» – В. Шпудейко, на «Союзучпридалі» – В. Василець і В. Крикунець, на заводі ім. 60-річчя Жовтня – Андрушак. Подібні групи були створені на заводі «Газотрон», «Азот», льонокомбінаті, заводі високовольтної апаратури, на силікатному заводі, в об'єднанні «Електромережі» та «Ровнопромбуд». Долучилися до Руху і освітяни працівники Українського інституту інженерів водного господарства (УІВГ), педагогічного інституту, Науково-дослідного інституту технології машинобудування, художники, вчителі, лікарі тощо. Таким чином, в місті сформувалося досить широке коло прихильників Народного Руху України.⁷¹

В кінці січня на початку березня 1989 р. було створено оргкомітет по підготовці установчих зборів НРУ на Рівненщині за перебудову. До нього увійшли М. Порівський, В. Червоний, О. Новак, Б. Степанишин, В. Крикунець та В. Василець. Пізніше додалися також В. Сорока – інженер ВО «Азот», І. Духанова, лікар – О. Веремчук, вчитель – Ю. Вовк та художник – М. Красько.

ТУМ та НРУ вплинули на національну свідомість рівнян, пробудили інтерес до власної історії та культури. Весною 1989 р. в Ровно організовували мовно-політологічні вишколи, які відвідували мешканці Рівненщини і сусідніх областей. Тут читали лекції з історії України (І. Демянюк, В. Бутовець), ідеології українського націоналізму (О. Новак, В. Шкуратьок, С. Кричильський), літературно-мовознавчі (Б. Степанишин), релігієзнавчі, тощо.

9 березня 1989 р. ТУМ провели акцію з нагоди дня народження Т. Г. Шевченка. У приміщенні Палацу піонерів декламували заборонені поезії, організували ходу з портретом Кобзаря.⁷² Члени товариства поступово відроджували забуті українські національні символи. 11 квітня на «курсах

⁷¹ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 26.

⁷² Гумінська О. Незалежність: погляд із Рівного. Про події, що передували проголошення незалежності України, – в спогадах рівнян. Рівненщина історична. 26 серпня 2021 р. С. 6 – 7.

політосвіти» О. Новак розповів про П. Чубинського і зачитав текст вірша «Ще не вмерла Україна» з історичним коментарем. Текст вчили на пам'ять та переписували, зображення тризуба, знайдене О. Новаком в старій книжці з історії України, перемальовували. Згодом рухівці почали самостійно кустарними методами виготовляти значки у формі тризуба або невеликих синьо-жовтих прапорців. М. Поровський привіз пачку (кількасот) таких значків із Києва, а В. Червоній зі Львова, де їх підпільно штампувальним способом почали виготовляти місцеві рухівці.⁷³

Із забуття повернули синьо-жовтий український прапор. Рухівці купували сувої жовтої та блакитної тканини та самостійно шили з них прапори або стрічки. Однією з нестандартних форм демонстрації української символіки було носіння стилізованого одягу зі стрічками та значками. Наприклад, молодь одягала блакитні або сині джинси і жовті футболки, сорочки, чи навпаки, першими це почали робити М. Поровський та В. Червоній.⁷⁴

Знаковою подією стало вшанування 18 червня 1989 р. активістами НРУ та ТУМу пам'яті полеглих козаків у музеї-заповіднику «Козацькі могили», що в с. Пляшева (тоді Червоноармійський район). Оргкомітет очолювали В. Червоній та О. Новак. В заходах взяли участь понад 5 тис. людей з Ровенської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Київської, Хмельницької, Запорізької та Закарпатської областей. Після офіційної частини, було проведено несанкціонований мітинг, на якому виступали В. Червоній, О. Новак, Л. Шеремета, І. Духанова, а також політв'язень, член УГС В. Чорновіл.⁷⁵ Членами Товариства шанувальників української ім. Т. Г. Шевченка та ініціаторами створення Руху були вперше на Рівненщині організовано підняті синьо-жовті прапори та виконано гімн «Ще не вмерла Україна». Перші прапори підняли О. Веремчук, В. Якимов, В. Войтович, О. Кондратюк, В. Василець та інші,

⁷³ Демянюк І. В. Ми вище прапор підіймемо. Нарис історії боротьби за українську національну символіку на Рівненщині. 1988 – 1991 роки. Монографія. Рівне: ПП ДМ, 2013. С. 21.

⁷⁴ Демянюк І. Ми вище прапор підіймемо... С. 25 – 26 .

⁷⁵ Демянюк І. В. Музей-заповідник «Козацькі могили» і боротьба національно-демократичних сил за незалежність України. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне: 1996. Вип. 1. С. 4 – 5.

загалом було використано більше 10 національних прапорів та три козацькі.⁷⁶ На заході були присутні представники обласного та міського комітету комуністичної партії, які за допомогою міліції, намагалися не пропустити маніфестантів на територію заповідника.

Дата проведення обласної установчої конференції НРУ за перебудову була призначена оргкомітетом на 15 липня 1989 р. Відповідне клопотання до міськради подали В. Василець, О. Веремчук та Б. Степанишин. Рішенням від 30 червня 1989 р. виконкомом у клопотанні було відмовлено, мотивували це тим, що збори начебто не знайшли підтримки в радах трудових колективів.⁷⁷ Цікаво, що відповідь від 30 червня, оргкомітет отримав лише 6 липня. Очевидно, що місцеві комуністи всіма силами намагалися перешкодити проведенню установчої конференції та зупинити поширення «неформальних» ідей. М. Поровський згадує ці події так: «На черговому засіданні оргкомітету було вирішено, що у випадку повторної відмови дати дозвіл на проведення установчих зборів та ненадання нам для цього приміщення, ми проведемо ці збори на центральній площі міста».⁷⁸ Зрештою, влада пішла на поступки.

22 липня 1989 р. в кінотеатрі «Аврора» відбулася установча конференція Рівненської регіональної організації НРУ за перебудову (РРО НРУ). Сцену кінотеатру прикрашав портрет Т. Г. Шевченка, обрамлений блакитно-жовтими стрічками, в залі було кілька прапорів. В заході взяли участь представники влади, перший секретар МК КПУ В. Опришко та другий секретар ОК КПУ В. Луценко. Головою організації було обрано – М. Поровського, його заступниками – В. Червонія, О. Новака та Б. Степанишина. Результатом проведення Установчої конференції стала програма, викладена 15 пунктами у протоколі. Вона стосувалася багатьох сторін життя суспільства. Зокрема, РРО НРУ виступала: за десталінізацію, дотримання прав людини, соціальну справедливість та ліквідацію грабіжницького розподілу продукції між республіками, вільні та демократичні вибори. Пунктом № 12 «Про

⁷⁶ Демянюк І. Ми вище прапор підійmemo. С. 22.

⁷⁷ Копія рішення від 30.06.1989 № 209. Про розгляд заяви гр. Васильця В. О., Веремчука О. В., Степанишина Б. І. Фонд РОКМ. НДФ. 12074.

⁷⁸ Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш... С. 46.

національну символіку» (автори О. Новак, І. Демянюк, М. Поровський) зазначалося: «Вважаємо, що поряд з державним Гербом, Прапором та Гімном Української РСР повинна бути відновлена національна символіка українського народ». Серед пунктів, які стосувалися регіональної ситуації були питання про зміну назви м. Ровно на м. Рівне та питання щодо доцільності розширення Хмельницької та Рівненської АЕС.⁷⁹

Перед новоствореною організацією постала проблема поширення правдивої інформації про свою діяльність. Одразу після установчих зборів учасник Руху художник М. Красько виготовив переносний стенд із матеріалами про результати конференції. 29 липня стенд розмістили в найбільш людному місці в обласному центрі, на площі перед драмтеатром. Проте, міліція не забарилася та арештувала стенд.⁸⁰

В умовах, коли в країні панувала повна монополія комуністів на засоби масової інформації єдиним порятунком стало друкувати матеріали Руху закордоном. Острівком свободи тоді була Литва, де з 1988 р. діяв Саюдіс. У Вільнюсі були невеликі друкарні при інститутах і організаціях та Будинок друку, в якому працювали прихильники Саюдісу. Друк нелегальних видань у Литві започаткували кияни, за їх прикладом через дуже короткий час «самвидавчі» газети друкували організації Руху з усіх обласних центрів України та більшість неформальних організацій – від поміркованих «зелених», до радикальних Спілки Української Молоді та УГС.⁸¹

Газета РРО НРУ отримала назву «Рада», ідеологічне керівництво було доручене О. Новаку, підготовку матеріалів та транспортування – І. Демянюку, вирішення фінансових питань та розповсюдження газети – М. Вельгусу. Заставку з гербом Рівного зробив М. Красько. Про її випуск у Вільнюсі домовився В. Червоній з членом Ради «Саюдісу» та головою Громади українців Литви Василем Капканом. Готову газету доставляли кур'єри.⁸²

⁷⁹ Демянюк І. Ми вище прапор підійmemo... С. 24.

⁸⁰ Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш...С. 53 – 54.

⁸¹ Поровський М. І. За вашу і нашу волю : литовський Саюдіс та Народ. Рух України за перебудову в боротьбі за незалежність. Рівне: Лапсюк В. А., 2011. С. 14.

⁸² Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр... С. 28.

Після установчої конференції РРО НРУ та установчого з'їзду в Києві (8 – 10 вересня) список місцевих осередків почав поповнюватися. Так, 3 вересня відбулися установчі збори Здолбунівського районного відділу Народного Руху України за перебудову. До його складу увійшли О. Матківський, Н. Іванова, О. Цапін, С. Ніколіна та інші. 28 серпня була зареєстрована Корецька районна організація Руху, голова – Ф. Курмаш, заступник – Б. Ярошинський, секретар-казначей – М. Гопанчук.⁸³ 12 листопада відбулися установчі збори Дубенського відділення НРУ. Головою правління став інженер Б. Козловський, його заступник – пенсіонер, ветеран національно-визвольного руху, багаторічний політв'язень С. Куриляк.⁸⁴ Потужний осередок Руху сформувався на Костопільщині, офіційно зареєстрований 17 грудня 1989 р. До нього увійшли інженер Б. Дідич, письменник С. Праск, директор місцевого краєзнавчого музею С. Данильчук, робітник склозаводу В. Крамар, електрик ДБК І. Самолюк, тощо.⁸⁵

7 жовтня 1989 р. у Ровно відбулися установчі збори Рівненської філії Української Гельсінської Спілки (УГС), лідерами організації були Л. Лук'яненко, В. Чорновіл та М. Горинь. Засновниками рівненського відділення стали найбільш радикально налаштовані рухівці: І. Демянюк, В. Шкуратюк, В. Омельчук та С. Кричильський. Офіційним рупором спілки стала газета «Шлях до волі». 12 жовтня 1989 р. В. Шкуратюк та група працівників «Союзчприладу» ініціювали на цьому підприємстві одноденний попереджувальний страйк, що мав економічний характер.⁸⁶

Головним способом взаємодії з громадськістю членами РРО НРУ були мітинги та зустрічі, як найбільш масовий спосіб поширення інформації серед населення. Так, 23 серпня 1989 р. у селищі Зоря Рівненського району відбувся мітинг з обговорення політичного становища та екологічних проблем на якому були присутні керівники Руху В. Червоній та О. Новак, а також народний

⁸³ Наш рух: так творилася історія. Спогади засновників рівненського руху. Рівненська обласна організація НРУ. Рівне, 2009. С. 25.

⁸⁴ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр... С. 30.

⁸⁵ Наш рух: так творилася історія... С. 19.

⁸⁶ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр... С. 29.

депутат СРСР В. Мартиросян. Присутні підтримали появу національних прапорів. 7 жовтня майже сотня активістів НРУ з м. Рівного на чолі з М. Поровським виїхала на суботник у радгосп «Маяк» в с. Омеляна, де спілкувалися та допомагали селянам збирати врожай.⁸⁷ Незабаром у селі було створено осередок Руху.

Члени НРУ організовували мітинги і в самому м. Ровно. 17 вересня 1989 обком КПУ проводив заходи до 50-ї річниці приєднання до УРСР Західної України. Активісти Руху розцінювали цю дату, як початок окупації СРСР західноукраїнських земель і провели акцію присвячену вшанування пам'яті жертв комуністичних репресій. Кілька сотень людей прийшли до будинку колишньої в'язниці, навпроти головного корпусу УІВГ, де у 80-ті рр. розміщувалися цехи швейної фабрики. Люди хвилиною мовчання вшанували пам'ять жертв комуністичного терору, запалили свічки, за упокій їхніх душ була прочитана молитва.⁸⁸

Подібну акцію вшанування пам'яті жертв комуністичного терору було проведено до 50-ї річниці підписання німецько-радянського «Договору про дружбу і кордони» від 28 вересня 1939 р. Окрім, Руху та ТУМу, присутніми також були «неформальні» групи «Совість», «Вибір» та «Альтернатива». На площі біля Воскресенського собору були встановлені стенди з фотокартками та друкованими матеріалами про сталінський терор.⁸⁹

1 грудня 1988 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання прийняла два нових Закони СРСР – про зміни і доповнення Конституції СРСР і про вибори народних депутатів СРСР. Таким чином, з 1989 р. в республіках Радянського Союзу почали проводити перші напіввільні вибори за весь час існування системи. Демократична опозиція намагалася використати вибори на свою користь. Тому, на початку жовтня 1989 р. у пресі був опублікований Закон «Про вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад», який забороняв агітацію за кандидатів у депутати на вулицях, площах,

⁸⁷ Демянюк І. Ми вище прапор підійmemo...С. 26 – 27.

⁸⁸ Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш...С. 96 – 97.

⁸⁹ Там само. С. 98 – 99.

парках, натомість дозволялося використовувати для агітації лише офіційні ЗМІ. Фактично, такі зміни позбавляли можливості кандидатів від громадських організацій подавати свої кандидатури на вибори.

Оскільки, влада рекомендувала провести «широке обговорення» проєкту закону із громадськістю, члени РРО НРУ вирішили використати це, як привід для проведення мітингів у Ровно та райцентрах. Перші мітинги було заплановано провести 15 жовтня у Ровно та Дубно. Заявки на проведення мітингу від рівненського осередку подали – М. Вельгус, І. Демянюк та В. Шкуратюк, від дубенського – Б. Козловський та С. Куриляк. В проведенні обом організаціям відмовили, під приводом завершення обговорення закону. Мітинги все ж відбулися – несанкціоновано.⁹⁰

Популярність ідей НРУ серед населення, неабияк налякала місцеве комуністичне керівництво. Влада почала «закручувати гайки». 30 жовтня 1989 р. відбувся судовий процес над членами Руху та учасниками мітингу у м. Ровно: М. Поровським, І. Демянюком, О. Гладуновим та О. Бородіним. Суд вела суддя Н. Музичук «відома застійним мисленням та україноневисництвом». Не було заслухано жодного свідка, а вимога адвоката та секретаря НРУ з правових питань Д. Поїзда викликати їх, була відхилена. Рішення суду було максимально суворе: по 15 діб адмінарешту М. Поровському та І. Демянюку, і 150 – 200 крб. штрафу О. Гладунову та О. Бородіну. Вирок «служителів Феміди» обурих присутніх прихильників Руху, люди почали скандувати «Ганьба» та «Фашисти», відбулася сутичка з міліцією. Протестуючих били кийками, від удару палицею по голові постраждав «рухівець» С. Кричильський. Міліціонери затримали В. Червонія, йому присудили 15 діб арешту. Всі заарештовані оголосили голодування, із 30 жовтня по 7 листопада.⁹¹

14 листопада з-під арешту випустили В. Червонія та І. Демянюка. На декілька днів раніше відпустили М. Поровського, який через 10-денне голодування потрапив до лікарні з виразкою шлунку. М. Поровський

⁹⁰Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш...С. 107 – 108.

⁹¹Інформаційний випуск Інформцентру НРУ. Фонд РОКМ. НДФ. 12233/2.

підсумував ці події так: «Цей арешт лідерів Руху засвідчив тільки одне – компартійна влада боїться свого народу, боїться Руху, як альтернативної політичної організації».⁹² Спроба залякати учасників Руху провалилась.

Важливим напрямком діяльності РРО НРУ були екологічні мітинги та акції протесту проти розширення Ровенської та Хмельницької АЕС. 27 серпня 1989 р. більше п'яти сотень рухівців з Рівного, Дубенського, Здолбунівського, Острозького, Корецького осередків, разом з районним відділенням асоціації «Зелений світ» прибули у м. Нетішин Хмельницької області, щоб провести мітинг під гаслом «Не дозволимо перетворити Поділля і Волинь на ядерний полігон». На мітингу була прийнята резолюція, яка складалася з 14 пунктів та була спрямована до народних депутатів та голів союзних міністерств, з вимогою зупинити будівництво нових енергоблоків, подбати про стан навколишнього середовища та здоров'я населення.⁹³ Поруч з комуністичним червоним прапором, майоріли синьо-жовті прапори. Острозька районна газета «Зоря комунізму» відреагувала на цю подію статтею «Екологічний мітинг «за» і «проти», де більше уваги було присвячено питанню «доречності» використання української національної символіки, ніж самій «атомній» проблемі.⁹⁴

Тема національної символіки, яку активно в своїх заходах використовували ТУМ та РРО НРУ викликала шквал критики в обласній та районній пресі. Перші публікації були надруковані у газеті Червоноармійського райкому КПУ-КПРС «Прапор перемоги»: «Під жовто-блакитними прапорами» (10 червня) та «Кати героями не будуть» (15 червня). У статтях йшлося про жахливі вбивства мирних людей «оунівцями» на території району в повоєнний період, які були здійснені під національним прапором.⁹⁵ Нова хвиля критики полилась на рівненський осередок НРУ після використання синьо-жовтих прапорів на «Козацьких могилах». Так, газета

⁹² Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш...С. 131.

⁹³ Резолюція екологічного мітингу «Не дозволимо перетворити Волинь і Поділля в ядерний полігон». Зоря комунізму. 1989. 19 вересня. С. 3.

⁹⁴ Вертелецька А. Екологічний мітинг «за» і «проти». Зоря комунізму. 1989. 12 вересня. С. 3.

⁹⁵ Демянюк І. Ми вище прапор підіймемо...С. 36.

«Червоний прапор» згадувала про національні українські прапори у розлогіму матеріалі «Ваша слава не вмере, не загине...», де в цілому позитивно оцінюючи проведені заходи, було сказано: «Проте, учасникам мітингу була не зовсім зрозуміла поява групи зі Львова і Ровно з жовто-блакитними прапорами. Бо багато хто, насамперед з місцевих жителів, не забув, що ці знамена заплямовані кров'ю жертв бандерівського терору західноукраїнських земель у 40-ві рр». 27 червня газета Здолбунівського райкому КПУ-КПРС «Шлях Ілліча» випустила статтю «За яку символіку ратуєте?», де в схожому дусі висловлювалась про використання тризуба та синьо-жовтого українського прапора.⁹⁶ Цікаво на вище згадану подію відреагувала Острозька районна газета «Зоря комунізму», в статті від 8 липня 1989 р. «Круг містечка Берестечка», не було жодної згадки ні про місцеве комуністичне керівництво, ні про рухівців та ТУМ. Серед присутніх згадувались лише письменник Є. Шморгун та кандидат історичних наук Г. Бухало, які виступали на захист території заповідника від підтоплення.⁹⁷

27 липня газета «Радянська Україна» опублікувала інтерв'ю Міністра юстиції УРСР В. Зайчука «Про символіку, мітинги, листівки», який розповідав про символіку УРСР і доводив до відома громадян, про те яка відповідальність настає за порушення законодавства щодо символіки, мітингів, підпільного друкування газет, листівок, тощо. 15 серпня це інтерв'ю передрукувала газета «Червоний прапор».⁹⁸ Стаття була спрямована на, те щоб знеохотити мешканців області підтримувати «неформальні» об'єднання.

Упродовж серпня-вересня й надалі, як в обласних, «Червоний прапор» та «Зміна», так і в районних газетах, йшла цілеспрямована дискредитація, національної символіки і Руху загалом. З'явилася велика кількість публікацій від імені ветеранів війни і праці, постраждалих від «націоналістичного терору», відомих журналістів, викладачів інститутів, «представників трудящих», правоохоронців. Частими були статті про «звірства націоналістів-

⁹⁶ Демянюк І. Ми вище прапор підійmemo...С. 36.

⁹⁷ Руцький М. Круг містечка Берестечка. Зоря комунізму. 1989. 8 липня. С. 3.

⁹⁸ Демянюк І. Ми вище прапор підійmemo...С. 37.

бандерівців», з обов'язковою згадкою про синьо-жовті прапори, які рухівці хочуть реабілітувати. Промовистими були назви: «Тавро убивць» (29 серпня), «Поводирі смерті» (2, 3, 5 вересня), «Спомин розстріляних ночей» (10 вересня) – у «Червоному прапорі».⁹⁹

Через засоби масової інформації комуністичні ідеологи намагалися налаштувати населення проти новостворених громадських організацій, начепити на них клеймо екстремістів та неблагонадійних елементів суспільства. Активно просувалася теза про те, що учасники ТУМ та НРУ, тільки мітингарі та нероби. Деякі члени цих організацій і справді були безробітними, так за підтримку НРУ з тресту «Ровнопромбуд» звільнили М. Поровського, не мав офіційного місця роботи і відомий рівненський філолог, науковець та очільник ТУМ Б. Степанишин. Отже, комуністична влада діяла звичними для себе методами залякування, перекручування фактів, створення власної реальності.

З 1 грудня 1989 р. розпочалася чергова виборча кампанія у депутати до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад. Для НРУ це був шанс отримати представництво та реальний політичний вплив. 5 грудня у залі Будинку Профспілок відбулася Рівненська обласна конференція Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. На зборах були присутні 345 делегатів з сіл, районів та міст Рівненської області. За результатами голосування товариство підтримало трьох кандидатів: В. Червонія – кандидата до Верховної Ради УРСР по Ленінському виборчому округу № 332 м. Ровно; І. Демянюка – кандидата до обласної Ради Рівненського виборчого округу № 9 та О. Новака – кандидата до Міської Ради по Рівненському виборчому округу № 164.¹⁰⁰ Кандидатами в народні депутати до Верховної Ради УРСР стали також Голова правління РРО НРУ В. Пилипчук та Голова РРО НРУ М. Поровський.

На 17 грудня 1989 р. РО НРУ та ТУМ запланували проведення мітингу на тему: «Права людини та право на чисте довкілля». Міськвиконком довгий час

⁹⁹ Демянюк І. Ми вище прапор підіймемо...С. 37

¹⁰⁰ Інформаційний випуск Товариства шанувальників української мови та культури ім. Т. Г. Шевченка міста Рівного. Від 06.12.1989. Фонд РОКМ. НДФ. 14642.

не давав дозволу на проведення заходу, і зробив це лише напередодні 16 грудня. Мітинг відбувався на пагорбі Слави, до нього за даними інформаційного відділу РРО НРУ долучилося понад 5 тисяч небайдужих громадян. Мітинг розпочався із вшанування пам'яті жертв нацистських розстрілів у Сосонках та сталінського терору, а також всіх тих хто поліг за свободу українського народу. На заході прозвучали імена О. Тихого, В. Стуса, Ю. Литвина. З промовами виступили лікарі С. Зінкевич та О. Веремчук, вчитель М. Курмаш з Корця, робітник заводу тракторних агрегатів М. Ребров. М. Поровський вперше назагал оголосив про рішення Ради Руху провести 21 січня 1990 р. «Ланцюг злуки» від Львова до Києва.¹⁰¹

Учасниками мітингу була прийнята резолюція, яка включала вимоги до Верховної Ради УРСР та Рівненського міськвиконкому. Від Верховної Ради України вимагали: неухильного дотримання Загальної Декларації прав людини ООН, Гельсінської та Віденської угод; скасування антидемократичного указу про мітинги і демонстрації; радикального скорочення військово-промислового комплексу і чисельності армії до мінімальної кількості; повернення від Мінатоменерго 65 млн. крб. привласнених ним з всенародного збору на ліквідацію Чорнобильської трагедії для надання допомоги потерпілим людям, тощо. Від Ровенського міськвиконкому: покарати посадових осіб винних у побитті мирних жителів 30 жовтня у м. Ровно біля приміщення обласного суду; відставки начальника Ровенського УВД Михальчука І., його публічного вибачення через пресу за злочин, вчинений міліціонерами біля приміщення обласного суду; припинити кампанію заборони і паплюження – української національної символіки; висловити недовіру редактору газети «Червоний прапор» Сербіну Г. П. за систематичну дезінформацію населення, публікацію наклепницьких статей про Рух, тощо.¹⁰²

Вплив НРУ на Рівненщині зростав, тоді як комуністична партія навпаки переживала глибоку кризу. Кількість бажаючих вступити в лави КПРС

¹⁰¹ Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш...С. 153 – 154.

¹⁰² Резолюція Рівненської організації НРУ. Від 17.12.1989. Фонд РОКМ. НДФ. 12534/3.

зменшувалася, а розчаровані в комунізмі громадяни почали масово здавати партійні квитки. Крім, того у зазначений період відбулося падіння рівня пропагандистської роботи в робітничих колективах. Так, на пленумі Ровенського міського партії в березні 1988 р. зазначалося, що протягом ряду років не зростають за рахунок прийому в КПРС робітників окремі парторганізації. У 1987 р. жодного робітника не прийняли кандидатом в члени партії 42 парторганізації підприємств промисловості, транспорту, зв'язку, побуту, торгівлі, житлово-комунального господарства. А партійні організації головного підприємства об'єднання будматеріалів, ремонтно-монтажного комбінату облспоживспілки, заводу безалкогольних напоїв не прийняли в партію жодного трудівника за п'ять років. Натомість, через порушення трудової дисципліни, крадіжки та обман у 1987 р. з партії виключили більше 80 чоловік, з них лише 5 молодих комуністів зі стажем до 5 років.¹⁰³ Не кращою була ситуація в обласному комітеті партії. Там за останні роки не підготували жодного кандидата для вступу в партію з числа робітників парторганізації автопідприємства № 15642 Дубровицького, ПМК-6 «Агробуд» Сарненського районів. А партійна організація управління механізації «Агробуду» Здолбунівського району не зростала за рахунок прийому, починаючи з 1983 р.¹⁰⁴

У 1989 р. комуністична організація Ровенської області через недоотримання фінансових внесків змушена була перейти в режим економії. Відтак, 31 травня секретар обкому В. Луценко одержав з ЦК КПУ листа щодо економії партійних коштів і зобов'язав фінансовий відділ обкому споловинити лікувальні виплати для звільнених партторгів і техперсоналу. Зменшувалися видатки на обслуговування автотранспорту, гаражів, майстерень, гуртожитків, АТС тощо. Цікаво, що відповідальним працівникам обкому, міськкомів і райкомів пільги залишалися сталими. При чому, сума затрат на потреби первинних парторганізацій була настільки незначною, що дорівнювала сумі,

¹⁰³ Юрченко П. Зміцнювати партійні ряди, підвищувати дисципліну. Червоний прапор. 1988. 30 березня. С. 2.

¹⁰⁴ Левицький М. Турбота про партійне поповнення. Червоний прапор. 1988. 27 квітня. С. 2.

скерованій на ремонт партійних приміщень – лише 100 тис. крб. Тоді як сукупна зарплата відповідальних працівників сягала 1 млн. 201 тис. крб.¹⁰⁵

Економічна криза тим не менш не завадила ЦК КПРС з 1 жовтня 1989 р. прийняти рішення про значне підвищення окладів працівникам партійного апарату. Так, Рівненська філія УГС інформувала, що оклад інструктора обкому партії з 250 крб. підвищився до 370 – 400 крб., консультанта, відповідального організатора з 270 крб. до 400 – 420 крб., завідуючого сектором з 270 крб. до 450 – 470 крб., завідуючого відділом з 380 крб. до 600 крб., секретаря обкому партії з 450 – 500 крб. до 700 – 750 крб., першого секретаря обкому партії з 550 крб. до 850 крб. Окрім цього партапарат за кошти членських внесків та держбюджету користувався рядом пільг, зокрема забезпечення дефіцитними товарами, житловою площею, сімейними та лікувальними путівками.¹⁰⁶

Економічна криза та демократизація суспільного життя позбавили багатьох мешканців краю мотивації бути частиною партії. Так, тесляр Здолбунівської ремонтно-будівельної ділянки Д. Печенюк 20 вересня 1987 р. попри 11-річний стаж, попросив виключити його із рядів партії. Своє рішення він пояснив тим, що не бажає сплачувати партійні внески і як комуніст він мав би користуватися перевагами над безпартійними, але це звання не дало йому жодних додаткових пільг.¹⁰⁷ В інтерв'ю Острозькій районній газеті «Зоря комунізму» голова праткомісії при райкомі партії М. Шерстюк зазначив, що з початку 1989 р. 7 чоловік добровільно здали свої парквитки. Так, бригадир водіїв пасажирської колони автотранспортного підприємства № 15639 Ю. Домашук попросив надати йому право виходу з членів КПРС у зв'язку з тим, що він є прибічником релігії. Пенсіонер Д. Середюк відмовився від членства через невирішене квартирне питання.¹⁰⁸ Отже, як слушно зауважив Ю. Шушкевич, всі факти вказують на те, що працівники підприємств,

¹⁰⁵ Чура В. І. Фінансове становище Рівненського обласного комітету КПРС-КПУ в умовах розгортання національно-демократичного руху наприкінці 80 - початку 90-х рр. ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / гол. ред. Р. Постолювський*. Рівне: РДГУ, 2014. С. 178.

¹⁰⁶ Інформаційне повідомлення Рівненської філії УГС. Фонд РОКМ. НДФ. 29433/6.

¹⁰⁷ Шилан Є. У ролі діда шукаря. Червоний прапор. 1988. 29 квітня. С. 1.

¹⁰⁸ Супрун А. Візьміть мій партквиток. Зоря комунізму. 1989. 12 грудня. С. 2.

колгоспники в переважній більшості не були ідейними членами компартії, а вступали до неї через певні прагматичні міркування.

Висновки до розділу 2. Отже, каталізатором змін в суспільно-політичному житті українського суспільства стала аварія на Чорнобильській АЕС. Нехтування здоров'ям та безпекою громадян підірвало довіру українців до офіційної влади та комуністичної системи в цілому. Починаючи із 1987 р. на території УРСР почали утворюватися, так звані, «неформальні» організації, мета яких була припинити свавілля комуністичної верхівки та союзних міністерств, захищати права людини. На Рівненщині найбільше прихильників здобули такі всеукраїнські громадські організації, як «Зелений світ», «Товариство шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка» та «Народний Рух України».

В жовтні 1988 р. в м. Ровно відбулися установчі збори «Товариства шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка» (ТУМ). Членами товариства були О. Новак, В. Червоній, І. Демянюк, М. Поровський, Ю. Велігурський, Є. Гладунова, В. Войтович та інші. Формою діяльності об'єднання мали стати найрізноманітніші просвітницькі заходи, які популяризували використання української мови.

З лютого 1989 р. в Ровно набуває популярності ідея створення районного осередку НРУ. На провідних підприємствах міста починають виникати ініціативні групи. З середовища ТУМ до Руху долучилися його майбутні лідери М. Поровський, В. Червоній, І. Демянюк та О. Новак.

ТУМ та НРУ вплинули на національну свідомість рівнян, пробудили інтерес до власної історії та культури. Весною 1989 р. в Ровно організовували мовно-політологічні вишколи, які відвідували мешканці Рівненщини і сусідніх областей. Тут читали лекції з історії України, ідеології українського націоналізму, літературно-мовознавчі, релігієзнавчі, тощо. Члени товариства поступово відроджували забуті українські національні символи. 11 квітня на «курсах політосвіти» О. Новак розповів про П. Чубинського і зачитав текст вірша «Ще не вмерла Україна» з історичним коментарем. В старій книжці з історії України було О. Новаком знайдено зображення тризуба. Згодом рухівці

почали самостійно кустарними методами виготовляти значки у формі тризуба або невеликих синьо-жовтих прапорців. Із забуття повернули синьо-жовтий український прапор. Рухівці купували сувої жовтої та блакитної тканини та самостійно шили з них прапори або стрічки.

Знаковою подією стало вшанування 18 червня 1989 р. активістами НРУ та ТУМу пам'яті полеглих козаків у музеї-заповіднику «Козацькі могили», що в с. Пляшева (тоді Червоноармійський район). В заходах взяли участь понад 5 тис. людей з Ровенської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Київської, Хмельницької, Запорізької та Закарпатської областей. Після офіційної частини, було проведено несанкціонований мітинг, де вперше на Рівненщині були організовано підняті синьо-жовті прапори та виконано гімн «Ще не вмерла Україна».¹⁰⁹

22 липня 1989 р. в кінотеатрі «Аврора» відбулася установча конференція Рівненської регіональної організації НРУ за перебудову (РРО НРУ). Головою організації було обрано – М. Поровського, його заступниками – В. Червонія, О. Новака та Б. Степанишина. Перед новоствореною організацією постала проблем розповсюдження інформацію про свої цілі та діяльність серед населення. В умовах монополії компартії на ЗМІ єдиним варіантом залишалось друкувати матеріали Руху за кодоном – в Литві. Газета РРО НРУ отримала назву «Рада». Про її випуск у Вільнюсі домовився В. Червоній з членом Ради «Саюдісу» та головою Громади українців Литви Василем Капканом.¹¹⁰

Після установчої конференції РРО НРУ та установчого з'їзду в Києві (8 – 10 вересня) список місцевих осередків почав поповнюватися. За 1989 р. утворилися осередки в Здолбунівському, Корецькому, Дубенському, Костопільському районах.

7 жовтня 1989 р. у Ровно відбулися установчі збори Рівненської філії Української Гельсінської Спілки (УГС). Засновниками рівненського відділення стали найбільш радикально налаштовані рухівці: І. Демянюк, В.

¹⁰⁹ Демянюк І. Ми вище прапор підіймемо. С. 22.

¹¹⁰ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр... С. 28.

Шкуратюк, В. Омельчук та С. Кричильський. Офіційний рупор спілки – газета «Шлях до волі».

Головним способом взаємодії з громадськістю членами РРО НРУ були мітинги та зустрічі, як найбільш масовий спосіб поширення інформації серед населення. 15 жовтня у Ровно та Дубно були проведені несанкціоновані владою багатолюдні мітинги проти антидемократичного закону «Про вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад». Популярність ідей НРУ серед населення, неабияк налякала місцеве комуністичне керівництво. Тому, міськкомом був зніційований судовий процес над членами Руху та учасниками мітингу у м. Ровно: М. Поровським, І. Демянюком, О. Гладуновим та О. Бородіним. Рішення суду обурило присутніх представників Руху та їх прихильників, відбулися сутички з представниками правоохоронних органів. В знак протесту 17 грудня 1989 р. РО НРУ та ТУМ провели 5-тисячний мітинг на тему: «Права людини та право на чисте довкілля». Де прийняли резолюцію, яка в тому числі вимагала покарати посадових осіб винних у побитті мирних жителів 30 жовтня у м. Ровно біля приміщення обласного суду.¹¹¹

Через ЗМІ комуністичні ідеологи намагалися налаштувати населення проти новостворених громадських організацій, начепити на них клеймо екстремістів та неблагонадійних елементів суспільства, прихильників ОУН-УПА та «бандерівщини». Особливо «успішно» в цьому напрямку була обласна газета «Червоний прапор». Отже, комуністична влада діяла звичними для себе методами залякування, перекручування фактів, створення власної реальності.

З 1 грудня 1989 р. розпочалася чергова виборча кампанія у депутати до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад. Для НРУ це був шанс отримати представництво та реальний політичний вплив. Кандидатами в народні депутати до Верховної Ради УРСР стали В. Червонія, В. Пилипчук та М. Поровський.

Вплив НРУ на Рівненщині зростав, тоді як комуністична партія навпаки переживала глибоку кризу. Кількість бажаючих вступити в лави КПРС

¹¹¹ Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш...С. 153 – 154.

зменшувалася, а розчаровані в комунізмі громадяни почали масово здавати партійні квитки. Крім, того у зазначений період відбулося падіння рівня пропагандистської роботи в робітничих колективах. Так, у 1989 р. комуністична організація Рівенської області через недоотримання фінансових внесків змушена була перейти в режим економії.

Таким чином, на Рівненщині сформувалася велика кількість різних громадських організацій, які мали правозахисний, екологічний та політичний характер. Особливо чисельною серед них була організація НРУ, яка до кінця 1989 р. перетворилася на реальну альтернативу комуністичній владі в області.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРІОД СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (1990 - 1991)

Початок 1990 р. ознаменувався масштабною подією, яка увійшла в історію, як «живий ланцюг між Києвом та Львовом» або «Українська хвиля».

Акція була приурочена до 22 січня – 71-річниці акту злуки між УНР і ЗУНР. Головна її ідея полягала в тому щоб засвідчити вплив НРУ на населення західноукраїнського регіону, продемонструвати організаційні можливості новоствореної організації та деморалізувати місцеві обкоми КПУ напередодні виборів. Відповідальним за проведення акції єднання у західному регіоні УРСР був Б. Горинь. Водночас кожна з областей мала закріпленого координатора.¹¹²

Схема маршруту була така: Київ – Житомир – Ровно – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ. Рівненський осередок НРУ відповідав за відтинки Ровно –Житомир, який проходив через міста Новоград-Волинський (тепер – Звягель), Корець, Гоща, Ровно та Дубно. В самому м. Ровно маршрут пролягав вздовж вулиць Паризької Комуни – Ленінської – К. Лібкнехта. Акція мала тривати з 13 по 14 годину 21 січня. В підготовці заходу РО НРУ співпрацював з Волинською організацією Руху та районними осередками в Гощанському та Корецькому районах. Штабом підготовки акції керували – М. Поровський, В. Червоний та С. Кричильський. Головним завданням було узгодити кількість учасників, відтинки траси та передбачити, яким автотранспортом вони туди дістануться.

Згідно з офіційними підрахунками ЦК КПУ та силових структур акцію єднання підтримали 450 тис. осіб, із них у Київській області – 7200 осіб, Житомирській – 5000 осіб, Ровенській – 8700 осіб, Тернопільській – 60 000 осіб, Львівській – 300 000 осіб, Івано-Франківській – 65 000 осіб. Проте, можна з впевненістю констатувати, що підрахунки силових структур не відповідають дійсності. Правдоподібно під час проведення «Української хвилі» у «живому ланцюзі» об'єдналося декілька мільйонів осіб.¹¹³

У звіті про події 21 січня 1990 року перший секретар Ровенського обкому КПУ П. Прищепа, посилаючись на партійні джерела, вказав: «Всього в живому ланцюгу на території області взяло участь 8,5 тисяч осіб, в тому числі понад 3

¹¹² Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 68.

¹¹³ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності...С. 69.

тисячі жителів Волинської області, 3 тисячі – Тернопільської та 700 – Львівської. Насиченість акції була нерівномірною і становила від 1 до 100 метрів. Вжито заходи, щоб позбавити учасників акції можливості використати громадський транспорт».¹¹⁴ Отже, кількість учасників від Ровенської області коливається в межах від 8,5 тис. до 8,7 тис.

В лютому розпочалась передвиборча кампанія, на боці комуністичної влади були всі офіційні засоби масової інформації, тоді як члени НРУ таких можливостей були позбавлені. Чи не єдиним способом поширення серед населення політичної позиції та мети Руху залишалися мітинги та зустрічі з виборцями. Проте, навіть цей канал комунікації партапарат здійснив спробу перекрити. Отримавши чергову відмову в проведенні заходів, РРО НРУ вирішив 25 лютого провести несанкціонований загальнообласний мітинг. В результаті мітингу була прийнята резолюція, за яку проголосували 50 тис. учасників.

Так, учасники мітингу вважали зва необхідне: демонтувати тоталітарну однопартійну систему влади, перейти до багатопартійності, забезпечити реальну владу Рад народних депутатів; змінювати положення Конституції УРСР лише в результаті всенародного референдуму; припинити будівництво АЕС, екологічно шкідливі виробництва перепрофілювати, провести референдум в області на предмет закриття Хмельницької та Ровенської АЕС; ліквідувати номенклатурну систему, скасувати всі пільги та привілеї керівникам різних рангів; допустити всіх громадських спостерігачів від ТУМ на виборчі дільниці 4 березня для контролю над виборами; надати можливість рівноправного доступу до поліграфної бази області і засобів масової інформації для всіх громадських та політичних організацій; вимагати від Мінатоменерго та Міністерства охорони здоров'я СРСР компенсації всіх збитків Чорнобильської аварії, тощо.¹¹⁵

Також, резолюція вимагала залишити посади: 2-го секретаря Ровенського обкому партії – Луценка В. І., прокурора Ровенської області – Польового В. С.,

¹¹⁴ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 117.

¹¹⁵ Пороський М. Тільки РУХОМ життя і обіймеш... С. 180.

1-го секретаря Ровенського міськкому партії Опришка В. П., та інших. Загалом у списку було 11 високопосадовців. Пункти резолюції засвідчили радикалізацію настроїв жителів міста та області.

Велика кількість прихильників НРУ у Ровенській області унеможлиблювала для місцевого компартійного керівництва цілковите ігнорування цієї громадської організації. Запитання, які стосувалися ставлення кандидатів в народні депутати УРСР до НРУ почали з'являтися в передвиборчих програмах ще з 1989 р. Так, перед березневими виборами 1990 р., кореспонденти газети «Зоря комунізму» в тому числі цікавилися ставленням кандидатів до Руху. 2-й секретар обкому КПУ В. І. Луценко, на запитання про НРУ обмежився загальними фразами.¹¹⁶ Натомість, голова колгоспу ім. Чапаєва В. С. Більчук, навпаки розділяв з «неформалами» погляди щодо соціальної справедливості.¹¹⁷ Л. О. Бондарчук, директорка Здолбунівського районного Будинку піонерів, висловлюючись про національну символіку, відповіла, що лише український народ шляхом референдуму може вирішити це питання.¹¹⁸ Генеральний директор державного виробничого об'єднання «Укрнафтохімпереробка» М. Л. Ноцек відкрито виступав «за діалог та співробітництво з НРУ та іншими об'єднаннями».¹¹⁹ Таким чином, можна зробити висновок, що НРУ вже на початку 1990 р. був силою з якою доводилося рахуватися.

4 березня відбувся 1-й тур голосування на виборах. За результатами виборів по Ровенському виборчому окрузі № 340 з восьми кандидатів секретар ОК КПУ М. Ткачук отримав 28 тис. 600 голосів (33,4%), М. Поровський – 24 тис. (27,8%), В. Мартиросян – 12 тис. (14%), решта отримали по 1 – 2 тис. голосів. Вже на першому етапі виборів були допущені численні порушення, підтасовка голосів. Спостерігачів від ТУМ не допустили на деякі дільниці у Млинівському районі та в містечку Демидівка.¹²⁰

¹¹⁶ Закревський В. Зміцнювати авторитет партії. Зоря комунізму. 1990. 1 лютого. С. 1 – 2.

¹¹⁷ Лагонзінський О. Повертати борги селу. Зоря комунізму. 1990. 8 лютого. С. 1 – 2.

¹¹⁸ Окрушко Т. Жити турботами людей. Зоря комунізму. 1990. 20 лютого. С. 2.

¹¹⁹ Ковальчук В. Допоможуть реальні справи. Зоря комунізму. 1990. 22 лютого. С. 2.

¹²⁰ Поровський М. Тільки РУХом життя і обіймеш... С. 182 – 183.

18 березня відбувся 2-й тур виборів до Верховної Ради УРСР. За результатами виборів народними депутатами стали М. Поровський, В. Червоній та В. Пилипчук. Більше десятка рухівців стали депутатами обласної Ради. У Рівненській області із десяти новообраних народних депутатів УРСР тільки М. Поровський і В. Червоній були безпартійними, всі інші – члени КПРС.¹²¹

Загалом демократичний блок всього західноукраїнського регіону виборов 25% голосів. У Львівській області представники національно-демократичних сил здобули 24 мандати (із 24), Івано-Франківській – 11 (з 12), Тернопільській – 8 (10), Волинській – 6 (з 9), Рівненській – 3 (з 10), Закарпатській – 3 (з 11).¹²² Отже, попри помітні успіхи підтримка кандидатів від громадських організацій в Рівненській області на тлі інших областей регіону була ще досить слабкою.

11 березня 1990 р. в Радянському Союзі сталася безпрецедентна подія. Верховна Рада Литовської РСР прийняла «Акт про відновлення незалежності Литовської Держави». Президія Верховної Ради СРСР не визнала відновлення незалежності Литви та ввела надзвичайний стан. Розпочалася економічна і політична блокада країни. Секретаріат НРУ зніщював проведення обласними організаціями мітингів солідарності з литовським народом під гаслом: «Захистимо незалежність Литви».

У Ровно до міськради заяву на проведення мітингу на тему «Про обговорення результатів виборів» подали М. Поровський, В. Червоній та В. Пилипчук. Тема, була змінена оскільки Рада Міністрів СРСР заборонила проводити мітинги на підтримку Литви. Міськвиконком спочатку дозволив проведення заходу, але 28 березня несподівано його скасував.

31 березня в м. Ровно відбулося одразу дві важливі події: несанкціонований мітинг на підтримку незалежності Литви та 2-га конференція РРО НРУ. В результаті конференції були здійснені кадрові зміни, М. Поровський пішов з посади Голови обласного осередку НРУ, а на його місце призначили В. Пилипчука. Резолюція прийнята в результаті зборів

¹²¹ Там само. С. 187.

¹²² Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності...С. 77.

вперше проголосила, що діяльність Руху повинна бути спрямована на відновлення Української державності, а з назви організації вилучили приставку «за перебудову».¹²³

Рівняни підтримали Литву 10 тис. мітингом, на якому були присутні, новообрані народні депутати М. Поровський, В. Червоній, В. Пилипчук, В. Баталов та В. Мартиросян. Його учасники прийняли резолюцію в якій засудили імперську політику центральних органів влади СРСР стосовно Литви. Подібні мітинги проходили також в інших містах УРСР.

29 травня 1990 р. місцевими газетами з № 20 «Відомостей Верховної Ради УРСР» була передрукована замітка «Про подання органів прокуратури щодо дачі згоди на притягнення до адміністративної відповідальності народних депутатів Української РСР». До Президії Верховної Ради УРСР надійшли подання прокурорів Волинської області, міст Івано-Франківська, Ровно, Києва і Здолбунівського району Ровенської області, в яких ставилося питання притягнення до відповідальності депутатів УРСР за участь в організації і проведенні 31 березня і 1 квітня мітингів з порушенням встановленого порядку.¹²⁴

26 квітня 1990 р. до 4-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС відбувся зініційований демократичними силами Ровенської, Житомирської, Тернопільської, Волинської та деяких районів Хмельницької області пікет Хмельницької АЕС. На заході були присутні представники ТУМ, НРУ, УГС, асоціації «Зелений світ» та депутати Рад різних рівнів. Учасники виступали проти завантаження ядерного палива в новий енергоблок, яке от-от мало відбутися.

Різноманітні заходи були проведені і в самому обласному центрі. На більшості підприємств, установ, організацій, навчальних закладів Ровно виступали керівники та активісти Руху і УГС, інших демократичних організацій, які критикували владу. В Ровно на ряді підприємств, зокрема

¹²³ Поровський М. Тільки РУХом життя і обіймеш... С. 193 – 194.

¹²⁴ «Про подання органів прокуратури щодо дачі згоди на притягнення до адміністративної відповідальності народних депутатів Української РСР». Зоря комунізму. 1990. 29 травня. С. 1.

«Газотроні», РЗТА, Льонокомбінаті, фабриці нетканих матеріалів, РЗВА, «Азоті», «Союзучприладі», деяких будівельних організаціях, «Агропроект», «Укркомунремдорпроект», в УПВГ і кількох ПТУ відбулися попереджувальні страйки.¹²⁵

Величезною масовістю відзначилися заходи, що відбувалися в музеї-заповіднику «Козацькі могили» 15 – 17 червня 1990 р. Оргкомітет очолював заступник голови РРО НРУ – О. Новак. До святкування вдалося залучити близько 200 тис. чоловік з 18 областей України, а також з Канади, США, Польщі, та інших республік СРСР. Активну участь у проведених заходах взяли народні депутати УРСР Л. Лук'яненко, В. Червоній, В. Пилипчук, Д. Чобіт, Т. Нагулко, народний депутат СРСР Б. Гром'як. На мітингу масово використовувалися синьо-жовті прапори, лунали заклики до боротьби за самостійність України, вперше при такій великій аудиторії була згадана героїчна боротьба УПА. Заключним акордом заходів було підняття в м. Ровно над будинком міської Ради національного прапора народними депутатами Л. Лук'яненком та В. Пилипчуком.¹²⁶

В 1990 р. на Рівненщині продовжували виникати нові осередки НРУ. Так, ще з 1989 р. ініціативні групи Рух сформувалися на Березнівщині. 21 серпня 1990 р. був офіційно зареєстрований Березнівський районний осередок. Головою обрали В. Сухна, заступником О. Кравчука, секретарем – О. Шнайдера. Станом на 26 серпня 1990 р. організація нараховувала 49 членів, пізніше їхня кількість збільшилася до 600.¹²⁷

27 травня 1990 р. в клубі лісгоспзагу відбулися установчі збори Острозької районної організації НРУ. Де делегати офіційно обрали головою осередку М. Бендюка, членами ради стали – В. Криницький, М. Мельничук, В. Швець, І. Гвізда, Т. Матюніна, В. Сокол, В. Ткачук. Головним напрямком осередку було екологічне питання. Тому, в резолюції члени Рухи вимагали: не

¹²⁵ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 118.

¹²⁶ Демянюк І. В. Музей-заповідник «Козацькі могили» і боротьба національно-демократичних сил за незалежність України...С. 5 – 6.

¹²⁷ Сухан В. Народний Рух України за перебудову на Березнівщині. Надслучанський вісник. 2019. 5 вересня. С. 3.

допустити розширення ХАЕС та РАЕС; терміново розробити програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; перевести всі підприємства союзного підпорядкування в республіканське.¹²⁸ Разом з тим Рух висловив готовність до конструктивної співпраці з усіма об'єднаннями які стоять на демократичних та національних засадах.

В Острозі сформувався потужний осередок різнопланових громадських організацій, об'єднаних спільною метою, що досить успішно протистояв пресингу місцевої партійної номенклатури. Так, 25 та 27 вересня 1990 замість районки «Зоря комунізму», читачі отримали два експериментальні номери газети «Життя і слово». Фактично такі дії колективу були порушенням Закону про пресу, до того ж нова газета позиціонувала себе лише, як друкований орган Острозької районної Ради народних депутатів, відкидаючи Острозький районний комітет КПУ. Обурення в партійних функціонерів викликав також розлогий коментар редактора та народного депутата України В. Баталова, щодо роботи Верховної Ради, який він виклав у статті «Біля підніжжя Голгофи».¹²⁹

Тому, 6 жовтня 1990 року, в газеті «Зоря комунізму» вийшла стенограма зустрічі партактиву на чолі з першим секретарем партії К. П. Орленком та колективу редакції під назвою «Відкритий урок газеті». Партійні функціонери висловили своє обурення роботою газети, яка «не вступає на захист Компартії, партійних організацій» та не дає «правильну» оцінку «деструктивним силам». На захист редакції виступили С. Г. Защик, член товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка та М. Бендюк, голова районного осередку НРУ. Зокрема, М. Бендюк висловився за повну незалежність преси від компартії: «Газета повинна бути незалежною, а не райкому партії. Хочете – організуйте суто свою комуністичну газету. Якби у заголовку стояло слово «комуністична», ми б її бойкотували. Я не хочу читати вашої преси. Я хочу читати пресу району і пресу своєї партії».¹³⁰

¹²⁸ Резолюція установчих зборів Острозької районної організації Народного Руху України. Від 27 травня 1990. Фонд РОКМ. НДФ. 13239.

¹²⁹ Баталов В. Біля підніжжя Голгофи. Життя і слово. 1990. 25 вересня. С. 2.

¹³⁰ Вертелецька А. Відкритий урок газеті. Зоря комунізму. 1990. 6 жовтня. С. 2 -3.

На початку липня об'єднаними силами організації «Зелений світ», та осередків НРУ Острога, Здолбунова, Шепетівки, Кременця та Ровно був проведений мітинг-блокада Хмельницької АЕС. На цю «одіозну» подію в місцевій пресі з'явилося одразу три дописи: інтерв'ю з Г. Копчинським, завідувачим відділом атомної енергетики бюро Ради Міністрів СРСР, передрук від 16 липня з газети «Известия»¹³¹, «Звернення Верховної Ради Української РСР до громадян, які проживають в зонах атомних станцій»¹³² та коментар події від народного депутата України В. Баталова¹³³. Останній підтримав блокаду станції та висловився за мораторій щодо подальшого будівництва АЕС на території України. Мораторій був прийнятий головою Верховної Ради УРСР 1 серпня 1990 р. терміном на 5 років¹³⁴.

Рівненські районні осередки громадських організацій долучалися до подій всеукраїнського масштабу. Так, Рух закликав громадян міста та області підтримати страйк шахтарів Донбасу та Кузбасу. І 11 липня 1990 р. в час страйку на підприємствах, установах, організаціях, провести збори і мітинги. Рівненські районні осередки Руху, УРП та СНУМ підтримали студентську акцію протесту, яка увійшла в історію, як «Революція на граніті», та проходила в Києві з 2 – 17 жовтня 1990 р. Від Рівненщини були висунуті такі вимоги: відставка облвиконкому на чолі з П. Прищепою. Відставка прокурора області Польового, прокурора м. Ровно Галело, голови міського суду Березовської, начальника міськвідділу внутрішніх справ Михальчука; деполітизація органів державного правління, КГБ, МВД, суду, прокуратури, освіти, промислових підприємств, розпуск парткомів та парторганізацій; припинення вивезення сільськогосподарської продукції у союзний фонд; наведення порядку в торгівлі, тощо.¹³⁵

¹³¹ Зайкін В. Хмельницька АЕС в блокаді. Зоря комунізму. 1990. 21 липня. С. 3.

¹³² Звернення Верховної Ради Української РСР до громадян, які проживають в зонах атомних станцій. Зоря комунізму. 1990. 26 липня. С. 1.

¹³³ Баталов В. Зустріч з головою Верховної Ради Української РСР. Зоря комунізму. – 1990. – 28 липня. – С. 1.

¹³⁴ Кравчук Л. Про мораторій на будівництво нових атомних електростанцій на території Української РСР. Зоря комунізму. 1990. 9 серпня. С. 1.

¹³⁵ До громадян міста Рівного та області. Від Рівненських крайових організацій Рух, СНУМ, УРП. Фонд РОКМ. НДФ. 29433/14.

На 17 березня 1991 р. було призначено проведення Всесоюзного референдуму за збереження СРСР із запитаннями: «Чи вважаєте ви необхідним збереження СРСР оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Голова Верховної Ради України Л. Кравчук висунув пропозицію одночасно провести український референдум із питання до народу: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України».

Напередодні референдуму перший секретар Ровенського обкому Компартії України В. І. Луценко дав розлогий коментар газеті «Зоря комунізму» під назвою «Без Союзу нам не жити».¹³⁶ В якому засуджував «сепаратистські» ідеї «новоявлених демократів». Так, В. Луценко критикував «цифрові звернення» львівських демократичних об'єднань, які подавали дані про виробництво Україною на душу населення електроенергії, газу, нафти, вугілля тощо, порівняно з країнами Європи, як такі, як є неправдивими. «Подібних економічних звернень чимало уже розповсюджено рухівцями і в нашому краї (Рівненщині – авт.). Спільне для них одне – тенденційність, перекручення фактів, фальсифікація» – зазначав перший секретар.

В наступному номері цієї ж газети від 14 березня в матеріалі «Не треба лякати розвалом, або ж – піднімемось з колін»¹³⁷ свій погляд на ситуацію виклав народний депутат УРСР В. Баталов. Зокрема, він вказував на некоректну побудову питання у бюлетені Всесоюзного референдуму, та відкрито заявляв про те, що буде голосувати проти. «Працювати в такій федерації вигідно насамперед апарату різних структур, починаючи з Союзних міністерств, трестів, главків і кінчаючи найдрібнішими чиновниками» – зазначав депутат. Насамкінець, В. Баталов робить висновок: «Хочемо ми, чи не хочемо, а суверенна держава Україна буде. Це закон і економічного, і політичного, і історичного розвитку. Бо далі так жити – в злиднях, холоді,

¹³⁶ Луценко В. Без Союзу нам не жити. Зоря комунізму. 1991. 12 березня. С. 2.

¹³⁷ Баталов В. Не треба лякати розвалом. Зоря комунізму. 1991. 14 березня. С. 1.

вічних чергах – не можна. Тож давайте встанемо з колін, підтримаємо парламент республіки і в українському бюлетені скажемо «Так» – Україні в співдружності суверенних держав на засадах Декларації про суверенітет».

Результати референдуму були досить неоднозначні за підрахунками Ю. Шушкевича: за збереження СРСР по Рівненській області проголосувало 381 982 особи (54,3 % громадян, які взяли участь у референдумі), проти – 301 777 осіб (42,9 %), з них найбільше противників збереження Радянського Союзу зафіксовано у містах Дубно та Рівно (відповідно 62,3 та 58,9 %). З іншого боку, за суверенітет проголосували 560 875 осіб (79,6 %). З них найбільше в Зарічненському та Рокитнівському районах (91,2 та 90 % відповідно). З вищезазначеного можна зробити висновок, що у цей час серед населення не було єдиного бачення майбутнього державного статусу УРСР.¹³⁸ Разом з тим підсумки голосування продемонстрували вплив громадських організацій на підвищення рівня національної свідомості населення краю.

Влітку 1991 р. компартійне керівництво зробило спробу використати патріотичну риторику щоб реабілітувати себе. Вже традиційно 15 – 16 червня в музеї-заповіднику «Козацькі могили» відбувалися урочистості. На 1991 р. припадала 340 – річниця битви під Берестечком. На заході були присутні всі національно-демократичні організації України, Рівненський облвиконком на чолі з П. Прищепою, голова Верховної Ради України Л. Кравчук, двадцять народних депутатів та патріарх Української Автокефальної Православної Церкви Мстислав. Л. Кравчук урочисто відкрив пам'ятник, київського скульптора А. Куца, який символізував запорожця, реєстрового козака і селянина-повстанця, котрі захищали від ворога маленького хлопчика.¹³⁹ Згадуючи захід під Берестечком, Л. Кравчук у своїх мемуарах зазначив, що вплив радикально налаштованих членів НРУ на чолі з В. Червонієм був настільки високим, що конфлікту вдалося уникнути тільки завдяки авторитету патріарха Мстислава.¹⁴⁰

¹³⁸ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 135 – 136.

¹³⁹ Демянюк І. В. Музей-заповідник «Козацькі могили» і боротьба національно-демократичних сил за незалежність України...С. 6.

¹⁴⁰ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 73.

Присвячуючи матеріали цієї події газета «Червоний прапор» проігнорувала присутність на заходах НРУ і будь-яких інших громадських об'єднань. Острозька районна газета «Життя і слово» випустила дві статті на цю тему перша «Під містечком Берестечком...»¹⁴¹ 20 червня та друга «На полі Берестецьким – священному місці»¹⁴² 27 червня. В статті від 27 червня про присутність демократичних організації згадано таким чином: «Представниками демократичних організацій і партій був організований продаж історичної літератури про добу козацтва і славних гетьманів (...). Пропонувались також брошури з поясненням національної символіки, значки та вимпели».

В 1990 – 1991 рр. обласна та районні газети вкотре намагалися затаврувати НРУ, як оунівську та бандерівську організацію, яка «недалека і до фашизму». На шпальтах газети «Зоря комунізму» час від часу з'явилися нехарактерні для неї матеріали, які очорняли Народний Рух України. З 16 по 20 жовтня 1990 р. три номери під ряд виходила стаття «Чорні справи «Сірого». Кому вигідно робити з С. Бандери «національного героя», передрук з газети «Радянська Україна»¹⁴³. 20 жовтня 1990 року в газеті було опубліковане звернення, так званої, ініціативної групи «Вітчизна» Івано-Франківської області, в якому лунали заклики зупинити «сепаратистів» та «націоналістів»: «Гоніть їх геть і негайно: РУХ, НРУ, СНУМ, студентське Братство, республіканських партійців та інших «самостійників» очорнителів Леніна, соціалізму»¹⁴⁴.

20 листопада 1990 р. вийшла схожа стаття-заклик до киян під заголовком «Поки ще не пізно», продубльована з газети «Правда України». Автор закликав киян опам'ятатись, порівнював НРУ з пухлиною: «рух – це не нарив, а пухлина. І як показали останні події, пухлина злоякісна, яка може давати

¹⁴¹ Шустерук О. Під містечком Берестечком. Життя і слово. 1991. 20 червня. С. 1.

¹⁴² Шустерук О. На полі Берестецьким – священному місці. Життя і слово. 1991. 27 червня. С. 3.

¹⁴³ Чечелюк О. «Чорні справи «Сірого». Зоря комунізму. 1990. 16 жовтня. С. 4.

¹⁴⁴ Звернення ініціативної групи «Вітчизна» Івано-Франківської області. Зоря комунізму. 1990. 20 жовтня. С. 2.

метастази». А перемогу Народного Руху в Україні до перемоги нацистів в Німеччині¹⁴⁵.

13 червня 1991 р. «Життя і слово» в розділі «Зриваємо маски» надрукувала статтю передрук з «Правди України» від 26 травня під назвою «До чого кличуть «демократи». Де наводився приклад вшанування у Бродівському районі Львівської області, пам'яті загиблих українських воїнів з дивізії СС «Галичина». На заході виступав депутат Львівської обласної Ради, голова Дрогобицької міської Ради народних депутатів член УРП М. Глубиш. У своїй промові він сказав таке: «Недалеко відійшли ті часи, коли повстанська куля косила більшовицьку сволоч. Якщо буде потрібно, вона буде знову косити! Порятунку вам тут не буде!». Свій виступ депутат закінчив словами «Слава Україні! Героям Слава!».

9 липня 1991 р. бюро райкому КПУ з першої шпальти газети «Життя і слово» зверталось до жителів Острозького району, із закликом консолідуватися та не дозволити Руху, УРП, СНУМу, «Меморіалу» та міжпартійній асамблеї реабілітувати ОУН-УПА.¹⁴⁶ Організації звинувачували у націоналізмі і шовінізмі, закликах до насильства і міфічній «необандерівщині».

Ю. Шушкевич припускає, що такі публікації цілком імовірно могли готувати громадську думку до державного перевороту, консервації існуючого режиму та зачистки політичних опонентів. Проте події ГКЧП несподівано пішли за іншим сценарієм, а його керівники були оперативно арештовані.¹⁴⁷

В ці неспокійні дні з 18 по 21 серпня вирішувалось майбутнє України. Рівненська міська Рада народних депутатів визнала переворот незаконним та неконституційним і закликала громадян зберігати спокій та виконувати розпорядження тільки законно обраної влади України. Активісти НРУ на чолі з В. Червонієм при підтримці В. Мартиросяна на центральній площі міста протягом декількох днів проводили мітинг-протест проти заколотників у

¹⁴⁵ Поки ще не пізно. Зоря комунізму. 1990. 22 листопада. С. 2.

¹⁴⁶ Звернення до жителів Острозького району. Життя і слово. 1991. 9 липня. С. 1.

¹⁴⁷ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 73.

Москві. 19 серпня 1991 року згідно даних КДБ найбільші мітинги прихильників НРУ відбулися в Києві (від 300 до 900 учасників), в Харкові та Івано-Франківську (по 2 тисячі осіб), в Рівному (близько 150).¹⁴⁸

О. Новак згадував ці події так: «Ми з В. Шкуратюком вирушили в міську раду по дозвіл на мітинг, водночас намагалися скликати засідання ради, яка проголосила б організований у місті виступ населення проти прихильників московського путчу. Ця химерна паства в Рівному відразу заворушилася, активізувалася, скрегочучи зубами. На раду вдалося скликати лише невеличку частину депутатів та заступника голови міськради Федіва, який тремтів від переляку. Зійшлися на тому, щоб оголосити на майдані не мітинг, а зустріч депутатів різних рівнів зі своїми виборцями».¹⁴⁹ Жителі Рівного готувалися до збройного опору заколотникам. Увечері 19 серпня в Народному домі утворили комітет захисту від ГКЧП.

В Острозі в дні спроби державного перевороту на вулицях міста з'явилися написи: «Геть воєнну хунту», «Геть ГКЧП», «Геть воєнну хунту Янаєва, Пуго, Язова, Крючкова». Один такий надпис був зроблений на асфальті біля адмінбудинку в центрі міста.¹⁵⁰

24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. Народний депутат В. Баталов в матеріалі газеті «Життя і слово» під назвою «Сотні «чому?» після ПУТЧУ»¹⁵¹ наводив факти співпраці ЦК КПУ та заколотників. Зокрема, він задається питанням чому усі газети ЦК КПУ одностайно друкували документи путчистів, в тому числі і місцеві «Червоний прапор», «Зміна», «Шлях Ілліча». Адже, коли переворот провалився ці ж таки видання почали давати подіям негативний коментар.

В наступному номері «Життя і слово» В. Баталов в матеріал «По гарячих слідах...»¹⁵², стверджує що на сесії Верховної Ради України отримав інформацію : «що на випадок успіху заколотників уся опозиція у Верховній

¹⁴⁸ Там само. С. 73 – 74.

¹⁴⁹ Новак О. Відлуння минулих літ : повість. Рівне : Самборський І. О. 2015. С. 122.

¹⁵⁰ Чи ж змиється?. Життя і слово. 1991. 29 серпня. С. 1.

¹⁵¹ Баталов В. Сотні «чому?» після ПУТЧУ. Життя і слово. 1991. 24 серпня. С. 1.

¹⁵² Баталов В. По гарячих слідах. Життя і слово. 1991. 27 серпня. С. 1.

Раді, їй співчуваючі (були складені списки) мали бути зліквідовані або ж інтерновані у спецтабори. Такі ж репресії було заплановано провести і на місцях: областях, районах...». Таким чином, завдяки згуртованості українських національно-демократичних сил, постійному опору тоталітарній системі, вдалося протистояти реакції і не допустити чергової трагічної сторінки в історії України.

10 вересня 1991 р. НРУ закликав усіх членів організації підтримувати політичну стабільність та спокій в суспільстві, сприяти забезпеченню роботи критичних галузей економіки. Уникати конфронтації з членами КПРС та їх сім'ями, не допустити незаконних дій громадськості щодо майна партії, налагодити співпрацю з правоохоронними органами.¹⁵³

12 вересня 1991 р. газеті «Життя і слово» було опубліковано заяву прийняту на зборах Острозької районної ради Народного Руху України, товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка і релігійної громади УАПЦ від 7 вересня 1991 року. Найбільш впливові організації міста вимагали: підняти жовто-блакитний прапор над міськрадою та адмінбудинком в Острозі; передати каплицю св. Миколая громаді УАПЦ у довічне користування; надати приміщення районній раді НРУ, товариствам «Просвіта», «Спадщина» та асоціації «Зелений світ»; розпустити міську та районну Ради народних депутатів, а їх керівників М. Грищука та К. Орленка відправити у відставку.¹⁵⁴

Проголошення незалежності України змусило обласну та районну комуністичну пресу пристосовуватися до нових умов. Кардинальні зміни торкнулися головних рупорів комуністичної пропаганди Рівненської області. Так, газета «Зміна» припинила своє існування, а в «Червоному прапорі» вийшла стаття: «Ніде правди діти, були у газеті й інші публікації. І було немало їх. Розвінчували Рух, «таврували екстремістів», націоналістів, рухівців і «так званих демократів». Були і такі статті. Але насправді це було не наше. За вказівками «згори» передруковували з «Правды Украины» і «Правды». А

¹⁵³ Заява Народного Руху України. Життя і слово. 1991. 10 вересня. С. 1.

¹⁵⁴ Заява районної ради Народного Руху України, товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка і релігійної громади УАПЦ. Життя і слово. 1991. 12 вересня. С. 1.

скільки гнівних листів приходило з різних районів області, у яких «трудоі колективи» просто вимагали «не перейменовувати Ровно». Усі вони зродилися теж за вказівкою згори, тому були подібні як близнята».¹⁵⁵ Перейшовши на проукраїнську позицію редакція газети закликала підтримати незалежність на референдумі 1 грудня 1991 р. та друкувала програми кандидатів в президенти, в тому числі В. Чорновола. 21 грудня «Червоний прапор» було перейменовано у «Вільне слово».

Особливо хвилюючим для НРУ і всіх демократичних сил колишньої республіки залишався Всеукраїнський референдум. З цієї нагоди місцеві газети друкувалися матеріали про кандидатів в президенти України, економічні дані, звернення громадських організацій. 22 жовтня в інтерв'ю газеті «Життя і слово» голова районного осередку НРУ в Острозі В. Сокол висловив думку, що Україна має бути незалежною, а майбутнім президентом хотів би бачити представника Руху.¹⁵⁶ 16 листопада було надруковано «Звернення Оженинського осередку Народного Руху України до жителів району», де виборців закликали сказати «так» незалежній державі.¹⁵⁷ В цьому ж номері в статті «За кого віддати голос?», секретар Острозького районного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» закликав віддати голос за В. Чорновола.¹⁵⁸

В результаті референдуму першим президентом незалежної України став Л. Кравчук. 4 грудня 1991 року газета «Життя і слово» опублікувала результати референдуму: за незалежність в Острозькому районі проголосувало 96,9 % виборців. На пост президента основними претендентами були Л. Кравчук та В. Чорновіл. За Л. Кравчука віддали голоси 47,4 % виборців, за В. Чорновола – 33,6 %.¹⁵⁹ Таким чином, громадсько-політична організація Народний Рух України досягла свого головного завдання – Україна знову вписала свої кордони в сучасну карту Європи.

¹⁵⁵ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 75.

¹⁵⁶ Ковальчук В. До громадської злагоди, порозуміння. Життя і слово. 1991. 22 жовтня. С. 2.

¹⁵⁷ Звернення Оженинського осередку Народного Руху України до жителів району. Життя і слово. 1991. 16 листопада. С. 1.

¹⁵⁸ Шавронський В. За кого віддати голос?. Життя і слово. 1991. 16 листопада. С. 2.

¹⁵⁹ Такий наш вибір. Життя і слово. 1991. 4 грудня. С. 1.

В 1990 – 1991 рр. криза Рівненського комітету комуністичної партії досягла свого апогею. У 1990 р. у парторганізацію області вступили 56 778 осіб, що на 5238 чоловік, або 5% менше ніж минулого року. Цей від’ємний показник став першим за роки компартійного панування в регіоні. Вибори до місцевих та Верховної Ради УРСР не тільки значно похитнули засади правлячої партії, а й стали причиною краху її провладної монополії. Що у свою чергу позначилося на фінансовому стані Рівненського обкому.¹⁶⁰

На партійних рахунках перебувало 6 млн. 442 тис. крб. власних грошей та 2 млн. 221 тис. крб. фінансової допомоги із бюджету КПРС. Прибутки налічували 4 млн. 3 тис. крб., 3 млн. 822 тис. крб. становили членські внески, 165 тис. крб. – видавничі прибутки, 16 тис. крб. – інші надходження. Таким чином, незважаючи на підтримку Москви, видатки починали переважати доходи. У порівняння з 1989 р. прибуткова частина бюджету зменшилася на 17 тис. крб. членських внесків, 21 тис. крб. надходжень від видавничої діяльності та 148 тис. інших поступлень. Тільки фінансування 247 звільнених секретарів вимагало щорічно з обкомівського бюджету 1 млн. 100 тис. крб., їхнє забезпечення було покладено на плечі первинних організацій підприємств та установ області. Секретар обкому В. Луценко у жовтні 1990 р. підсумував: «Суттєве зменшення рівня прибутків пов’язане із зменшенням сплати членських внесків та поступлень від видавничої діяльності і скорочення чисельності парторганізацій. Це створює вкрай напружений стан партійного бюджету».¹⁶¹

Шукаючи кошти для виживання компартія вдалася до екстрених заходів. В оренду передавали компартійні приміщення, гуртожитки, гаражі, транспорт усім бажаючим. Виручені кошти направлялися на поповнення партійної каси. Фінансова скрута примушувала партапарат займатися кооперативною діяльністю. На основі колишнього державного виробничо-торгівельного об’єднання «Облмісцепром», згодом перейменованого у «Горинь», було

¹⁶⁰ Чура В. І. Фінансове становище Рівненського обласного комітету КПРС-КПУ в умовах розгортання національно-демократичного руху наприкінці 80 - початку 90-х рр. ХХ ст...С. 178.

¹⁶¹ Чура В. І. Фінансове становище Рівненського обласного комітету КПРС-КПУ...С. 178.

створено комерційну асоціацію «РІКА», куди на дольових паях входили компартійні керівники. Вона стала складовою частиною республіканського об'єднання «Укрмісцепром», контрольованого київським партапаратом.¹⁶²

У 1991 р. як політичне, так і фінансове становище обкому потерпіло цілковите фіаско. Чисельність рівненських комуністів у 1991 р. становила 43 787 членів. Станом на 1 березня членські внески не сплатили 1509 осіб на суму 7 тис. крб., 31 парторганізація не перечислила кошти на партійні рахунки. 1 квітня від сплати партійних внесків добровільно позбулися 748 осіб, а за перше півріччя – 2536 осіб. 70% з них – це робітники та селяни, партійний стаж яких перевищував 20 років. Вихід з партії особливо пожвавлювався під час чергового підвищення цін. Станом на 9 липня 1991 р. перестали існувати парткоми таких промислових флагманів Рівненщини, як ВО «Азот», Завод ім. 60-річчя Жовтня, завод тракторних агрегатів. Партійні збори з початку року не проводилися на АТП № 15607 та 15627, комбінаті хлібопродуктів, «Украгропроект», Авіазагоні.¹⁶³

29 жовтня 1991 р. виконком прийняв ухвалу № 205 «Про передачу майна обкому Компартії України». Згодом, такі ж рішення продублювали усі міські та районні виборчі органи. Вилучені матеріальні цінності оцінили у 11 млн. 388 тис. крб.

Отже, створення українських виборчих органів призвело до втрати КПУ адміністративного ресурсу, а відтак роздержавлювало компартію. Унеможливило комуністичний реванш і те, що компартія залишилася єдиною політичною силою Рівненщини, яка прагнула зберегти існування Радянського Союзу, що йшло у розріз із бажанням громадськості краю. Остаточо відвернуло населення області від партноменклатури, її підтримка спроби державного перевороту.

Висновки до розділу 3. 1990 – 1991 рр. стали вирішальними у долі українського національно-демократичного руху. Початок 1990 р. ознаменувався масштабною подією, яка увійшла в історію, як «живий ланцюг

¹⁶² Там само...С. 178.

¹⁶³ Там само. С. 179.

між Києвом та Львовом» або «Українська хвиля». Акція була приурочена до 22 січня – 71-річниці акту злуки між УНР і ЗУНР. Кількість учасників від Ровенської області сягнула 8,5 тис. – 8,7 тис. осіб.

Члени РРО НРУ в лютому – березні 1990 р. активно включилися у виборчу кампанію. На загальнообласному несанкціонованому мітингу в м. Ровно 25 лютого Рівненському осередку Руху вдалося зібрати 50 тис. осіб. Учасники мітингу прийняли резолюцію в якій висували важливі політичні, економічні та екологічні умови до уряду республіки та союзних міністерств. Мешканці краю виступали проти сваволі місцевого партапарату. Пункти резолюції засвідчили радикалізацію настроїв жителів міста та області.

Велика кількість прихильників НРУ у Ровенській області унеможлиблювала для місцевого компартійного керівництва цілковите ігнорування цієї громадської організації. Запитання, які стосувалися ставлення кандидатів в народні депутати УРСР до НРУ почали з'являтися в передвиборчих програмах ще з 1989 р. Так, перед березневими виборами 1990 р., кореспонденти газети «Зоря комунізму» в тому числі цікавилися ставленням кандидатів до Руху.

За результатами виборів 4 та 18 березня 1990 р. народними депутатами стали М. Поровський, В. Червоній та В. Пилипчук. Більше десятка рухівців стали депутатами обласної Ради.

РРО НРУ несанкціонованим мітингом від 31 березня підтримав відновлення Литовської Держави, в ньому взяли участь 10 тис. осіб. Учасники прийняли резолюцію в якій засудили імперську політику центральних органів влади СРСР стосовно Литви. Подібні мітинги проходили також в інших містах УРСР. Присутні народні депутати М. Поровський, В. Червоній, В. Пилипчук, В. Баталов та В. Мартиросян були притягнуті до адміністративної відповідальності.

31 березня проходила 2-га конференція РРО НРУ. В результаті конференції були здійснені кадрові зміни, М. Поровський пішов з посади Голови обласного осередку НРУ, а на його місце призначили В. Пилипчука. Резолюція прийнята в результаті зборів вперше проголосила, що діяльність

Руху повинна бути спрямована на відновлення Української державності, а з назви організації вилучили приставку «за перебудову».¹⁶⁴

Важливим напрямком діяльності Руху залишалась боротьба за чисте довкілля, проти розбудови ХАЕС та РАЕС. 26 квітня 1990 р. до 4-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС відбувся зініційований демократичними силами Ровенської, Житомирської, Тернопільської, Волинської та деяких районів Хмельницької області пікет Хмельницької АЕС. На заході були присутні представники ТУМ, НРУ, УГС, асоціації «Зелений світ» та депутати Рад різних рівнів. Учасники виступали проти завантаження ядерного палива в новий енергоблок. На початку липня 1990 р. об'єднаними силами організації «Зелений світ», та осередків НРУ Острога, Здолбунова, Шепетівки, Кременця та Рівного був проведений мітинг-блокада Хмельницької АЕС.

Величезною масовістю відзначилися заходи, що відбувалися в музеї-заповіднику «Козацькі могили» 15 – 17 червня 1990 р. До святкування вдалося залучити близько 200 тис. чоловік з 18 областей України, а також з Канади, США, Польщі, та інших республік СРСР. Активну участь у проведених заходах взяли народні депутати УРСР Л. Лук'яненко, В. Червоний, В. Пилипчук, Д. Чобіт, Т. Нагулко, народний депутат СРСР Б. Громяк. Заключним акордом заходів було підняття в м. Рівне над будинком міської Ради національного прапора народними депутатами Л. Лук'яненком та В. Пилипчуком.¹⁶⁵

В 1990 р. на Рівненщині продовжували виникати нові осередки НРУ. Так, 21 серпня 1990 р. був офіційно зареєстрований Березнівський районний осередок. 27 травня 1990 р. в клубі лісгоспзагу відбулися установчі збори Острозької районної організації НРУ. Головою осередку був М. Бендюка, членами ради стали – В. Криницький, М. Мельничук, В. Швець, І. Гвізда, Т. Матюніна, В. Сокол, В. Ткачук.¹⁶⁶ В Острозі сформувався потужний осередок

¹⁶⁴ Поровський М. Тільки РУХом життя і обіймеш... С. 193 – 194.

¹⁶⁵ Демянюк І. В. Музей-заповідник «Козацькі могили» і боротьба національно-демократичних сил за незалежність України...С. 5 – 6.

¹⁶⁶ Резолюція установчих зборів Острозької районної організації Народного Руху України. Від 27 травня 1990. Фонд РОКМ. НДФ. 13239.

різнопланових громадських організацій, об'єднаних спільною метою, що досить успішно протистояв пресингу місцевої партійної номенклатури.

Рівненські районні осередки громадських організацій долучалися до подій всеукраїнського масштабу. Так, Рух закликав громадян міста та області підтримати страйк шахтарів Донбасу та Кузбасу в липні 1990 р. та «Революцію на граніті», що проходила в Києві з 2 – 17 жовтня 1990 р.

17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум за збереження СРСР та український референдум із питання до народу: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України». Результати референдуму були досить неоднозначні за підрахунками Ю. Шушкевича: за збереження СРСР по Рівненській області проголосувало 381 982 особи (54,3 % громадян, які взяли участь у референдумі), проти – 301 777 осіб (42,9 %), з них найбільше противників збереження Радянського Союзу зафіксовано у містах Дубно та Рівне (відповідно 62,3 та 58,9 %). З іншого боку, за суверенітет проголосували 560 875 осіб (79,6 %). З них найбільше в Зарічненському та Рокитнівському районах (91,2 та 90 % відповідно). З вищезазначеного можна зробити висновки, що у цей час серед населення не було єдиного бачення майбутнього державного статусу УРСР.¹⁶⁷ Разом з тим підсумки голосування продемонстрували вплив громадських організацій на підвищення рівня національної свідомості населення краю.

Влітку 1991 р. компартійне керівництво зробило спробу використати патріотичну риторику щоб реабілітувати себе. Вже традиційно 15 – 16 червня в музеї-заповіднику «Козацькі могили» відбувалися урочистості. На заході були присутні всі національно-демократичні організації України, Рівненський облвиконком на чолі з П. Прищепою, голова Верховної Ради України Л. Кравчук, двадцять народних депутатів та патріарх Української Автокефальної Православної Церкви Мстислав.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 135 – 136.

¹⁶⁸ Демянюк І. В. Музей-заповідник «Козацькі могили» і боротьба національно-демократичних сил за незалежність України...С. 6.

В 1990 – 1991 рр. обласна та районні газети вкотре намагалися затаврувати НРУ, як оунівську та бандерівську організацію, яка «недалека і до фашизму». Ю. Шушкевич припускає, що такі публікації цілком імовірно могли готувати громадську думку до державного перевороту, консервації існуючого режиму та зачистки політичних опонентів. Проте події ГКЧП несподівано пішли за іншим сценарієм, а його керівники були оперативно арештовані.¹⁶⁹

З 18 по 21 серпня 1991 р. в період державного перевороту активісти НРУ на чолі з В. Червонієм при підтримці В. Мартиросяна на центральній площі міста протягом декількох днів проводили мітинг-протест проти заколотників у Москві. Рівненська міська Рада народних депутатів визнала переворот незаконним та неконституційним. 24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. Завдяки згуртованості українських національно-демократичних сил, постійному опору тоталітарній системі, вдалося протистояти реакції і не допустити чергової трагічної сторінки в історії України.

Особливо хвилюючим для НРУ і всіх демократичних сил колишньої республіки залишався Всеукраїнський референдум. За підсумками референдуму першим президентом незалежної України став Л. Кравчук. 4 грудня 1991 року газета «Життя і слово» опублікувала результати референдуму: за незалежність в Острозькому районі проголосувало 96,9 % виборців. На пост президента основними претендентами були Л. Кравчук та В. Чорновіл. За Л. Кравчука віддали голоси 47,4 % виборців, за В. Чорновола – 33,6 %.¹⁷⁰ Таким чином, громадсько-політична організація Народний Рух України досягла свого головного завдання – Україна знову вписала свої кордони в сучасну карту Європи.

¹⁶⁹ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 73.

¹⁷⁰ Такий наш вибір. Життя і слово. 1991. 4 грудня. С. 1.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження ми прийшли до таких висновків.

Економіка Рівненської області розвивалася в контексті західноукраїнського регіону УРСР. Область продукувала електроенергію, рідкий азот, мінеральні добрива, лакофарбувальні матеріали, цемент, взуття тощо. Виробничий комплекс об'єднував 176 промислових підприємств. Це підприємства електроенергетичної, паливної, нафтохімічної, машинобудівної, деревообробної, будівельної, легкої та харчової галузей. Сільське господарство зосереджувалося у 262 колгоспах, 46 радгоспах та 37 сільськогосподарських підприємствах. Область традиційно вирощувала картоплю, зернові культури, цукрові буряки, овочі та фрукти, а також займалась виробництвом м'ясо-молочної продукції.

Для економіки Рівненської області періоду «перебудови» найбільш характерні такі явища, як постійні крадіжки на підприємства, організаціях та установах, хабарництво, розквіт «тіньового бізнесу», залежність підприємств

від галузевих міністерств, низький рівень підприємницької діяльності, криза колгоспного господарства, інфляція та дефіцит.

У 1988 р. лише 107 колгоспів або 34% від загальної кількості, за рівнем розвитку економіки мали можливість перейти на принципи самофінансування. З 1989 – 1991 рр. в Рівненській області працювало 511 кооперативів, що об'єднували 9111 осіб, та виробляли продукції на суму 4 152 93 крб. Що суттєво не впливало на покращення добробуту мешканців Рівненщини. Велика кількість керівників кооперативів не мала досвіду ведення фінансово-господарської діяльності; щоб отримати прибутки кооператори необгрунтовано завищували, «роздували», ціни, спекулювали та вчиняли інші зловживання.

Тотальна нестача товарів широкого вжитку змусила владу у 1990 – 1991 рр. запровадити на території області регульований розподіл за списками, талонами та запрошеннями. Невиконаною залишилася програма «Житло-2000», проголошена у 1986 р., якою передбачалось забезпечити кожному радянську сім'ю окремою квартирою або будинком до 2000 р.

На середину 80-х рр. ХХ ст. кризові явища охопили не лише економіку СРСР, але і її монолітну політичну систему. Починаючи із 1987 р. на території УРСР почали утворюватися, так звані, «неформальні» організації. На Рівненщині найбільше прихильників здобули такі всеукраїнські громадські організації, як «Зелений світ», «Товариство шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка» та «Народний Рух України».

У жовтні 1988 р. в Рівному відбулися установчі збори «Товариства шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка» (ТУМ). З лютого 1989 р. в місті набуває популярності ідея створення районного осередку НРУ. На провідних підприємствах міста починають виникати ініціативні групи. З середовища ТУМ до Руху долучилися його майбутні лідери М. Поровський, В. Червоній, І. Демянюк та О. Новак.

ТУМ та НРУ вплинули на національну свідомість рівнян, пробудили інтерес до власної історії та культури. Вони організовували мовно-політологічні вишколи, які відвідували мешканці Рівненщини і сусідніх

областей. Читали лекції з історії України, ідеології українського націоналізму, літературно-мовознавчі, релігієзнавчі, тощо. Повертали із забуття українські національні символи – синьо-жовтий прапор та тризуб.

Знаковою подією стало вшанування 18 червня 1989 р. активістами НРУ та ТУМу пам'яті полеглих козаків у музеї-заповіднику «Козацькі могили», що в с. Пляшева (тоді Червоноармійський район). В заходах взяли участь понад 5 тис. людей з Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Київської, Хмельницької, Запорізької та Закарпатської областей. Після офіційної частини, було проведено несанкціонований мітинг, де вперше на Рівненщині були організовано підняті синьо-жовті прапори та виконано гімн «Ще не вмерла Україна».¹⁷¹ Захід з великим розмахом відбувався також у 1990 – 1991 рр.

Рівненський осередок НРУ займав активну політичну позицію, протиставляв себе комуністичній владі міста та області, частими були багатолюдні несанкціоновані мітинги, які могли налічувати від 1 тис. до 50 тис. учасників. Рух не залишався осторонь всеукраїнських акцій протесту, так 31 березня 1990 р. у Рівному відбувся мітинг на підтримку відновлення Литовської Держави. РО НРУ закликав громадян міста та області підтримати страйк шахтарів Донбасу та Кузбасу в липні 1990 р. та «Революцію на граніті», що проходила в Києві з 2 – 17 жовтня 1990 р.

Важливим напрямком діяльності громадських організацій області залишалась боротьба за чисте довкілля, проти розбудови ХАЕС та РАЕС. 26 квітня 1990 р. до 4-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС відбувся зніційований демократичними силами Рівненської, Житомирської, Тернопільської, Волинської та деяких районів Хмельницької області пікет Хмельницької АЕС. На заході були присутні представники ТУМ, НРУ, УГС, асоціації «Зелений світ» та депутати Рад різних рівнів. Учасники виступали проти завантаження ядерного палива в новий енергоблок. На початку липня 1990 р. об'єднаними силами організації «Зелений світ», та осередків НРУ

¹⁷¹ Демянюк І. Ми вище прапор підіймемо. С. 22.

Острога, Здолбунова, Шепетівки, Кременця та Рівного був проведений мітинг-блокада Хмельницької АЕС.

Члени РРО НРУ в лютому – березні 1990 р. активно включилися у виборчу кампанію. За результатами виборів 18 березня 1990 р. народними депутатами стали М. Поровський, В. Червоній та В. Пилипчук. Більше десятка рухівців стали депутатами обласної Ради.

31 березня 1990 р. в результаті 2-ї конференції РРО НРУ була прийнята резолюція, яка проголосила, що діяльність Руху повинна бути спрямована на відновлення Української державності, а з назви організації вилучили приставку «за перебудову».¹⁷²

17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум за збереження СРСР та український референдум із питання до народу: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України». Результати референдуму були досить неоднозначні: за збереження СРСР по Рівненській області проголосувало 54,3 %, проти – 42,9 %, з них найбільше противників збереження Радянського Союзу зафіксовано у містах Дубно та Рівне (відповідно 62,3 та 58,9 %). З іншого боку, за суверенітет проголосували 79,6 %. З них найбільше в Зарічненському та Рокитнівському районах (91,2 та 90 % відповідно). З вищезазначеного можна зробити висновок, що у цей час серед населення не було єдиного бачення майбутнього державного статусу УРСР.¹⁷³ Разом з тим підсумки голосування продемонстрували вплив громадських організацій на підвищення рівня національної свідомості населення краю.

Особливо хвилюючим для НРУ і всіх демократичних сил колишньої республіки залишався Всеукраїнський референдум. За підсумками референдуму першим президентом незалежної України став Л. Кравчук. 4 грудня 1991 року газета «Життя і слово» опублікувала результати референдуму: за незалежність в Острозькому районі проголосувало 96,9 % виборців. На пост президента

¹⁷² Поровський М. Тільки РУХом життя і обіймеш... С. 193 – 194.

¹⁷³ Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр...С. 135 – 136.

основними претендентами були Л. Кравчук та В. Чорновіл. За Л. Кравчука віддали голоси 47,4 % виборців, за В. Чорновола – 33,6 %.¹⁷⁴ Таким чином, громадсько-політична організація Народний Рух України досягла свого головного завдання – Україна знову вписала свої кордони в сучасну карту Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Авдимирець Т., Барабаш В., Лебедик К. Кому став на заваді кооператив?. *Червоний прапор*. 1988. 29 березня. С. 2.
2. Альошин І. Щоб перехід був безболісним. *Червоний прапор*. 1988. 16 лютого. С. 1.
3. Антонюк В. Хто потурає несунам?. *Червоний прапор*. 1986. 26 серпня. С. 3.
4. Артинюк Л. За чистоту рідної мови. *Червоний прапор*. 1988. 7 жовтня. С. 3.
5. Барабасевич Р. Де купити чоботи?. *Червоний прапор*. 1988. 24 грудня. С. 2.
6. Баталов В. Біля підніжжя Голгофи. *Життя і слово*. 1990. 25 вересня. С. 2.
7. Баталов В. Зустріч з головою Верховної Ради Української РСР. *Зоря комунізму*. 1990. 28 липня. С. 1.

¹⁷⁴ Такий наш вибір. *Життя і слово*. 1991. 4 грудня. С. 1.

8. Баталов В. Нам теж?. *Зоря комунізму*. 1989. 21 грудня. С. 1.
9. Баталов В. Не треба лякати розвалом. *Зоря комунізму*. 1991. 14 березня. С. 1.
10. Баталов В. По гарячих слідах. *Життя і слово*. 1991. 27 серпня. С. 1.
11. Баталов В. Сотні «чому?» після ПУТЧУ. *Життя і слово*. 1991. 24 серпня. С. 1.
12. Бейда А., Сказко А. Берегти тепло. *Червоний прапор*. 1986. 28 січня. С. 2.
13. Бобко І., Лічман П., Хомич І. Беруть бо дають. *Червоний прапор*. 1986. 8 серпня. С. 3.
14. Вертелецька А. Відкритий урок газеті. *Зоря комунізму*. 1990. 6 жовтня. С. 2 – 3.
15. Вертелецька А. Екологічний мітинг «за» і «проти». *Зоря комунізму*. 1989. 12 вересня. С. 3.
16. Вертелецька А. Можливий страх. *Зоря комунізму*. 1991. 7 лютого. С. 2.
17. Громадченко Ю. Спокуса хабарем. *Червоний прапор*. 1986. 6 листопада 1986 р. С. 4.
18. Гуменюк А. Не розраховували сил. *Червоний прапор*. 1988. 15 липня. С. 3.
19. Гумінська О. Незалежність: погляд із Рівного. Про події, що передували проголошення незалежності України, – в спогадах рівнян. *Рівненщина історична*. 2021. 26 серпня. С. 6 – 7.
20. Даниленко І. Куди котитися яблучку?. *Червоний прапор*. 1986. 24 вересня. С. 2.
21. Даниленко І., Дудинська Л. Де втрачається пальне?. *Червоний прапор*. 1986. 29 березня. С. 3.
22. Дендюк Л. «Синьоносі «цінителі» парфумів». *Червоний прапор*. 1988. 27 березня. С. 3.
23. До громадян міста Рівного та області. Від Рівненських крайових організацій Рух, СНУМ, УРП. *Фонд РОКМ*. НДФ. 29433/14.

24. Зайкін В. Хмельницька АЕС в блокаді. *Зоря комунізму*. 1990. 21 липня. С. 3.
25. Закревський В. Зміцнювати авторитет партії. *Зоря комунізму*. 1990. 1 лютого. С. 1 – 2.
26. Заява Народного Руху України. *Життя і слово*. 1991. 10 вересня. С. 1.
27. Заява районної ради Народного Руху України, товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка і релігійної громади УАПЦ. *Життя і слово*. 1991. 12 вересня. С. 1.
28. Звернення Верховної Ради Української РСР до громадян, які проживають в зонах атомних станцій. *Зоря комунізму*. 1990. 26 липня. С. 1.
29. Звернення до жителів Острозького району. *Життя і слово*. 1991. 9 липня. С. 1.
30. Звернення ініціативної групи «Вітчизна» Івано-Франківської області. *Зоря комунізму*. 1990. 20 жовтня. С. 2.
31. Звернення Оженинського осередку Народного Руху України до жителів району. *Життя і слово*. 1991. 16 листопада. С. 1.
32. Зозуля П. Бюрократія в кооперативі. *Червоний прапор*. 1988. 14 червня. С. 1.
33. Іванюк М. Під контролем кустарний промисел. *Червоний прапор*. 1986. 11 липня. С. 3.
34. Ільченко В. Категорії нові, а мірки старі. *Червоний прапор*. 1988. 13 лютого. С. 2.
35. Інформаційне повідомлення Рівненської філії УГС. *Фонд РОКМ*. НДФ. 29433/6.
36. Інформаційний випуск Інформцентру НРУ. *Фонд РОКМ*. НДФ. 12233/2.
37. Інформаційний випуск Товариства шанувальників української мови та культури ім. Т. Г. Шевченка міста Рівного. Від 06.12.1989. *Фонд РОКМ*. НДФ. 14642.

38. Ковальчук В. До громадської злагоди, порозуміння. *Життя і слово*. 1991. 22 жовтня. С. 2.
39. Ковальчук В. Допоможуть реальні справи. *Зоря комунізму*. 1990. 22 лютого. С. 2.
40. Ковальчук В. Про кооперативи без оптимізму. *Зоря комунізму*. 1990. 20 березня. С. 3.
41. Ковальчук В. Чи по зубах ковбаса?. *Зоря комунізму*. 1991. 31 січня. С. 2
42. Копія рішення від 30.06.1989 № 209. Про розгляд заяви гр. Васильця В. О., Веремчука О. В., Степанишина Б. І. *Фонд РОКМ*. НДФ. 12074.
43. Коташевський О. «Про «макові» закони. *Червоний прапор*. 1988. 14 лютого. С. 2.
44. Кохан В. Госпрозрахунок пред'являє рахунок. *Червоний прапор*. 1988. 15 липня. С. 1.
45. Кравчук Л. Про мораторій на будівництво нових атомних електростанцій на території Української РСР. *Зоря комунізму*. 1990. 9 серпня. С. 1.
46. Курилас В. На самофінансування – через госпрозрахунок. *Червоний прапор*. 1988. 23 березня. С. 2.
47. Лагонзінський О. Повертати борги селу. *Зоря комунізму*. 1990. 8 лютого. С. 1 – 2.
48. Левицький В. Які закони писані для наркоманів. *Червоний прапор*. 1988. 8 червня. С. 4.
49. Левицький М. Турбота про партійне поповнення. *Червоний прапор*. 1988. 27 квітня. С. 2.
50. Лічман І. Друге народження заводу. *Червоний прапор*. 1986. 9 липня. С. 3.
51. Луценко В. Без Союзу нам не жити. *Зоря комунізму*. 1991. 12 березня. С. 2.
52. Лютко І., Панчук Г. Привілля для перекупників. *Червоний прапор*. 1986. 29 жовтня. С. 3.

53. Маковська В. Звідки беруться нетрудові доходи?. *Червоний прапор*. 1986. 25 квітня. С. 3.
54. Маковська В. Кооперативи – населенню. *Червоний прапор*. 1988. 21 травня. С. 3.
55. Маковська В. На фермі пропало теля. *Червоний прапор*. 1986. 1 серпня. С. 4.
56. Маковська В. Таємниця однієї «економії». *Червоний прапор*. 1986. 25 листопада. С. 2.
57. Маковська В., Панчук Г., Шамшин В. На вітрині і в підсобці. *Червоний прапор*. 1986. 12 вересня. С. 1.
58. Маковська В., Щербаков Ю. Облегшена гиря. *Червоний прапор*. 1986. 6 вересня. С. 3.
59. Маковська В., Ясинська А. Плюси і мінуси кооперативного сервісу. *Червоний прапор*. 1988. 17 лютого. С. 2.
60. Никитюк В. Кооперативи: орієнтація і попит. *Червоний прапор*. 1988. 19 липня. С. 2.
61. Новак О. Відлуння минулих літ : повість. Рівне : Самборський І. О. 2015. С. 105 – 106.
62. Окрушко Т. Жити турботами людей. *Зоря комунізму*. 1990. 20 лютого. С. 2.
63. Павловський М. Проти зла – громадою. *Зоря комунізму*. 1989. 1 квітня. С. 3.
64. Поки ще не пізно. *Зоря комунізму*. 1990. 22 листопада. С. 2.
65. Поровський М. І. За вашу і нашу волю : литовський Саюдіс та Народ. Рух України за перебудову в боротьбі за незалежність. Рівне: Лапсюк В. А., 2011. 72 с.
66. Поровський М. І. Тільки РУХОМ життя і обіймеш... : повість-спогад. Рівне: Лапсюк, 2009. 467 с.
67. Про введення тимчасового нормованого порядку продажу населенню товарів підвищеного попиту. *Зоря комунізму*. 1990. 29 травня. С. 3.

68. Про подання органів прокуратури щодо дачі згоди на притягнення до адміністративної відповідальності народних депутатів Української РСР. *Зоря комунізму*. 1990. 29 травня. С. 1.
69. Резолюція екологічного мітингу «Не дозволимо перетворити Волинь і Поділля в ядерний полігон». *Зоря комунізму*. 1989. 19 вересня. С. 3.
70. Резолюція Рівненської організації НРУ. Від 17.12.1989. *Фонд РОКМ*. НДФ. 12534/3.
71. Резолюція установчих зборів Острозької районної організації Народного Руху України. Від 27 травня 1990. *Фонд РОКМ*. НДФ. 13239.
72. Родич С. Пастка для «Нептуна». *Червоний прапор*. 1988. 25 жовтня. С. 2.
73. Руцький М. Круг містечка Берестечка. *Зоря комунізму*. 1989. 8 липня. С. 3.
74. Симон. І. Нові види продукції. *Червоний прапор*. 1986. 1 лютого. С. 3.
75. Сорочинський О. Один костюм на 40 чоловік. *Зоря комунізму*. 1989. 16 листопада. С. 3.
76. Створено товариство. *Червоний прапор*. 1988. 25 листопада. С. 4.
77. Стрекаль О. Ціни – на зліт?. *Зоря комунізму*. 1990. 21 листопада. С. 3.
78. Супрун А. Візьміть мій партквиток. *Зоря комунізму*. 1989. 12 грудня. С. 2.
79. Сухан В. Народний Рух України за перебудову на Березнівщині. *Надслучанський вісник*. 2019. 5 вересня. С. 3.
80. Такий наш вибір. *Життя і слово*. 1991. 4 грудня. С. 1.
81. Терешко М. Демидівські мільйони. *Червоний прапор*. 1988. 22 квітня. С. 3.
82. Товари по запрошеннях. *Зоря комунізму*. 1991. 3 січня. С. 1.
83. Тутушкін В. Коли вдаються до приписок. *Червоний прапор*. 1986. 25 листопада. С. 2.
84. Чечелюк О. «Чорні справи «Сірого». *Зоря комунізму*. 1990. 16 жовтня. С. 4.
85. Чи ж зміється?. *Життя і слово*. 1991. 29 серпня. С. 1.

86. Чернолоз С. Як далі працювати кооперативам. *Червоний прапор*. 1988. 6 травня. С. 2.
87. Шавронський В. За кого віддати голос?. *Життя і слово*. 1991. 16 листопада. С. 2.
88. Шилан Є. У ролі діда шукаря. *Червоний прапор*. 1988. 29 квітня. С. 1
89. Шустерук О. На полі Берестецьким – священному місці. *Життя і слово*. 1991. 27 червня. С. 3.
90. Шустерук О. Під містечком Берестечком. *Життя і слово*. 1991. 20 червня. С. 1.
91. Юрченко П. Зміцнювати партійні ряди, підвищувати дисципліну. *Червоний прапор*. 1988. 30 березня. С. 2.
92. Ясинська А. Ініціативі – простір. *Червоний прапор*. 1988. 20 березня. С. 2.

II. Література

93. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
94. Демянюк І. В. Ми вище прапор підіймемо. Нарис історії боротьби за українську національну символіку на Рівненщині. 1988 – 1991 роки. Монографія. Рівне: ПП ДМ, 2013. 128 с.
95. Демянюк І. В. Музей-заповідник «Козацькі могили» і боротьба національно-демократичних сил за незалежність України. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне: 1996. Вип. 1. С. 4 – 7.
96. Костишин Е. Соціально-економічне становище західних областей УРСР напередодні перебудови. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / гол. ред. Р. Постоловський*. Рівне : РДГУ, 2014. С. 67 – 70.
97. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 268 с.

98. Наш рух: так творилася історія. Спогади засновників рівненського руху. Рівненська обласна організація НРУ. Рівне, 2009. 44 с.
99. Смольницька М. Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даниленко*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 21. С. 49 – 61.
100. Чура В. І. Житлове забезпечення мешканців західних областей УРСР на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. – С. 116 – 126.
101. Чура В. І. Останній комуністичний експеримент: Перебудова народногосподарського комплексу західних областей УРСР на зламі 80-х – 90-х рр. Львів: Ліга-Прес, 2012. 399 с.
102. Чура В. І. Фінансове становище Рівненського обласного комітету КПРС-КПУ в умовах розгортання національно-демократичного руху наприкінці 80 - початку 90-х рр. ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / гол. ред. Р. Постоловський*. Рівне: РДГУ, 2014. С. 177 – 180.
103. Шушкевич Ю. О. Народний Рух України на Рівненщині в 1989 – 1998 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня кн. іст. наук: 07.00.01./НаУОА. Острог, 2017. 205 с.

III. Довідкові та навчальні видання

104. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

105. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.